

CRVENA PAPRIKA

studija o (ne)tijelima –
začinjeni prostor slobode

Pred vama se nalazi naša nova publikacija koja okuplja autorke i umjetnice iz Crne Gore i regiona. Za prethodnu, našu prvu publikaciju ovog tipa, pod nazivom *Moje tijelo je sredstvo borbe*, dobile smo nagradu Fondacije Jelena Šantić iz Beograda u novembru 2024, za doprinos ljudskim pravima, pomirenju i regionalnoj saradnji kroz umjetnost. U istom duhu nastavljamo i sada. *Crvena paprika – začinjeni prostor slobode* je tema ove publikacije a ujedno tema našeg četvrtog programa umjetničkih rezidencija koji je realizovan u Tivtu u periodu jul-septembar 2025.

Zahvaljujem se Adrijani Gvozdenović koja je pomogla da se uobliči ova tema, i koja je bila jedna od mentorki na programu rezidencija za angažovanu umjetnost i aktivizam; Jeleni Mišević i Dušanu Vulekoviću – mentorima na programu rezidencija za feministički/kvir film koji su sa nama od početka programa. Zahvaljujem Jeleni Ivančević koja je osmislila i oživjela papriku, kao i Blanki Marković na besprekornoj produkciji i organizaciji.

Posebnu zahvalnost dugujemo Fondu za aktivno građanstvo- fAKT, koji prepoznaju i podržavaju naš rad.

U susret desetoj godini rada i postojanja ŠkArt-a, vodi nas ista misao: umjetnost mora otvarati prostor za solidarnost, ljudska prava, slobodu, i otpor. ŠkArt živi kroz ljubav, trud, i saradnju i podršku svih onih koji prate naš rad i učestvuju u njemu.

Bojana Popadić
Predsjednica i
osnivačica ŠkArt-a
Tivat, novembar 2025.

CRVENA PAPRIKA

studija o (ne)tijelima – začinjeni prostor slobode

Sadržaj

Kako pisati o strukturama moći i kapitalizmu
Adrijana Gvozdenović

**“I tried to be a joyful feminist,
but I was very angry”**
Mateja Raičković

Žile; Grob
Krstó Giljen

Tu me boli (o ženi kojoj je gorela glava)
Nađa Kračunović

Bez naziva
Jelena Ivančević

Radovi sa programa umjetničkih rezidencija
za angažovanu umjetnost i aktivizam

Crnogorske karijatide
Bojana Popadić

Kroz tijelo prema zajedništvu
Milena Prelević

Tijelo
Hana Rastoder

Filmovi za programa umjetničkih
rezidencija sa feministički/kvir film

Tijelo više nije samo biološki entitet. Tijelo je kod, prikaz, metapodatak. Tijelo je lokacija kontrole, ali i otpora. Između ekrana i zakona, između gena i koda – tijelo postaje prostor stalnog pregovaranja između onoga što jesmo, i onoga što nam je dozvoljeno da budemo.

Živimo u vremenu u kojoj algoritmi uređuju našu svakodnevicu, a desničarske politike odlučuju o granicama identiteta. Trans i queer tijela posebno su pogođena – institucionalno, zakonski, kulturno. U Crnoj Gori još uvijek nije usvojen zakon koji priznaje pravo na samoodređenje. U drugim zemljama se teško stečena prava ukidaju retroaktivno. U međuvremenu, tehnologije nude “oslobađanje” kroz post-ljudska tijela, ali pod čijim uslovima?

Postavlja se pitanje: Ko ima pravo da postoji kao subjekt u digitalno-biopolitičkom režimu?

Donna Haraway je (još 1985. !) posmatrala tijelo kao kibernetički organizam– tijelo koje se opire binarnim kodovima i identitetima. Danas je to tijelo stvarnost: digitalna, nadgledana, rekodirana. Sara Ahmed piše o “orijentacijama” tijela – šta tijela smiju željeti, kuda smiju ići. Jasbir Puar upozorava na “kapacitet” tijela u kontekstu nadzora i ranjivosti. Esteban Munoz uvodi kritički fokus na ‘osjećanje” kao oblik otpora.

U ratovima, tijela nestaju kao lica – postaju brojke.

U oglasima za estetsku hirurgiju – postaju „projekti“.

Na društvenim mrežama – proizvodi za konzumaciju.

Polazeći od toga, odlučile smo da mislimo kroz lupu crvene paprike. U našim kulturama, crvena paprika označava zaštitu, zdravlje, snagu, otpor. Ona je začín. Talas. Metafora. U ovom programu, paprika je vodilja našeg traženja: kako ponovo začíniti, prisvojiti, proširiti tijelo?

Pokušaj da odgovorimo na ovo pitanje oslanja se na naša istraživanja i prethodne programe rezidencija kroz koncepte *Moje tijelo je sredstvo borbe*, i *Izmještenost*. Naša tijela, fizička ili digitalna, stvarna ili projektovana, ne smiju biti vlasništvo sistema – već prostor slobode, izraza, pobune i postojanja u sopstvenim proporcijama. Umjetnost dekodira, raskrinkava i oslobađa tijelo od ograničavajućih projekcija. Danas više nego ikad, potrebni su nam prostori za tijela u svim svojim oblicima, bojama, nesavršenostima i neskladima.

U ovom kontekstu, pozivamo na istraživanje slobode kao temelja identiteta, ali i kao odgovora na nove forme kontrole tijela. Ovo je poziv na otpor. Na slobodu. Na promišljanje ljudskog tijela u doba dehumanizacije ljudskog postojanja.

Začinjeno tijelo – ljutkasto, glasno, prkosno, razigrano. Miriše, pecka, budi, živi.

U efemernim trenucima otpora, žudnje i zajedništva – tražimo tijelo koje sanja izvan norme, makar na tren, makar kroz gest, bez pristajanja.

Kako pisati o strukturama moći i kapitalizmu

Ovaj tekst je je vježba iz autoteorije — relacijskog i reflektivnog pisanja, baziranog na feminističkim metodama kojima se integriše mišljenje, stvaranje umjetnosti i preživljavanje kao način proizvodnje znanja.¹ Onaj koji piše je smješten u stvarnost, u svoje tijelo kroz koje objašnjava uticaj teorije. Slučajne okolnosti postaju katalizatori mišljenja a teorijske reference stoje zajedno sa drugarskim prepiskama. “Ja” je prostor istraživanja – način da se teorija ispita kroz tijelo. Tu se autoteorija odmiče od autobiografije koja se služi svjedočanstvom ili ispovjesti. Glas iz kojeg pišem je konstrukt — proizvodnja znanja kroz *poziranje sebe u strukturi*.

Pisanje iz tijela nastaje u želji da način na koji neko piše prati politike o kojima piše. Zato ovaj naslov. Tekst će iznevjeriti pretenciozno obećanje u ovom naslovu, i tu je kritički angažman koji odbacuje neutralnost i objektivnost onoga koji piše. I moj humor. Ali bez ironije, jer ovo jeste jedini način na koji mogu pisati o strukturama moći i kapitalizmu.

Naknadna struktura iz dva dijela upućuje na dva međusobno povezana procesa: uspostavljanje subjekta kroz pozicioniranje i produkciju — *Ja sam tu*, i reprodukcija sebe kroz dijeljenje znanja i kolektivnih procesa — *Ja sam mnoštvo*.

1. *Ja sam tu*

Provodim nedjelju popodne u biblioteci, pregledam foldere i tekstove kako bih našla smjer o čemu želim pisati, odakle da krenem, koga želim prizvati u ovom razgovoru.

“Ja sam tu. Ova prosta rečenica može biti komedija, drama ili tragedija, zavisno da li je izrečena ispod ili iznad nivoa gledališta. Popela sam se na sto, a popela bih se i na žicu da dokažem svoje pravo na neuravnotežen govor.”²

Koliko god puta da gledam taj video, nakon ove rečenice želim da se rasplačem. Plakala bih dugo, dok se ne umorim od plakanja i zaspim, ali nikad to ne uradim.

Oči me peku i suze, osjećam pritisak od gledanja u ekran. Osoba za stolom pored diše glasno. Htjela bih da ustanem i opomenem dvije mlade drugarice koje šapću nešto jedna drugoj i smješkaju se. Čujem ih iako su na kraju sale. Onda čujem i kako neko u susjednoj prostoriji ponavlja njemačke riječi i shvatam da je do mene, razdražljiva sam. Umorna sam. Bol u donjim leđima, koji već duže traje, postaje nepodnošljiv za dalje sjedenje. Modrica na desnom laktu, koju svako malo pritisnem uz ivicu stola, stalno me podsjeća da se sjutra vraćam na posao: da postavljam zidove, vitrine i tapete. Pa-

kujem umjetničke radove u gumenim rukavicama. Nakon posla ću biti umorna i neću pisati.

Ali nije uvijek tako. Tokom prošle postavke bilo je izvan uobičajenog. Nakon posla sam čitala satima i vodila zabilješke u pauzama.

„Prestala sam da pokušavam da zadržim mjesto u sistemu u kojem sam mislila da bih trebala biti.”³ Čitale smo Ghislaine-inu knjigu dok smo postavljale njenu novu izložbu. Knjiga je radila magično – imale smo osjećaj da smo zajedno u procesu koji mijenja način na koji djelujemo. Sistem (samo) eksploatacije koji smo internalizovale postao je promjenljiv, i sve smo u tome učestvovalе zajedno. Bile smo dio mreže odnosa koja stvara nove subjektivitete, izvan, ili bolje rečeno – uprkos zahtjevima efikasnosti i funkcionalnosti rada i tržišta.

“Da sam sama, ne bih uspjela. Kompetitivno društvo stvara sliku koju svako drugi može ispratiti osim tebe. Ali ako se dogodi trenutak bliskosti, ta kompetitivnost nestaje u solidarnosti. Umjetnost je ogroman psihološki rizik. Teško je preuzeti taj rizik bez podrške.”⁴

Svako jutro, tokom te tri nedjelje postavke, od 9 do 5, ulazile smo u svoj karakter koleginica-tehničarki i performans solidarnosti odvijao se samim našim prisustvom u prostoru izložbe.

Izlazim iz biblioteke sa maglovitom glavom i osjećajem bezvrijednosti. Odakle meni ideja da uopšte mogu pisati ili bilo šta reći? Ali postoje stvari koje su mi bitne, zbog kojih stvaram i raskidam prijateljstva.

Teško mi je da pišem i to nije zato što nisam spisateljica. Jednako mi je teško da budem umjetnica. Ja to mogu samo kad se pravim da jesam i da to svi znaju. I onda je jasno da se svi pravimo.

Sunce je jako – miriše izgorelo meso – u parku okupljene porodice u grupicama oko roštilja. Vozim biciklo i pišem ovaj tekst u glavi. Čujem svoj glas na engleskom. Onda stanem pored puta i prevodim ga ovdje na naš.

Roštilj nedjeljom trebao bi biti znak “dobrog života”. Odrasli ljudi, muž i žena sa djecom, odmaraju od posla i druže se sa prijateljima, drugim bračnim parovima sa djecom, na putu ka zbrinutoj starosti i na kraju zasluženju smrti.

Ali ovi ljudi ne izgledaju srećni. Nešto je izgubljeno ili odgođeno. Njihova umorna i iscrpljena tijela ne uspijevaju da ispune očekivanja zbog kojih su napustili svoje domovine. Oni vide kroz debeli sloj sadašnjosti koji drži iluziju da je ono što imamo sada jedino moguće. Kapitalističko obećanje “boljeg života”⁵ ne radi – selektivno je, ekskluzivno i nedostižno za mnoge.

Nedjelja je dan odmora, dan za porodicu, dan kad se umorna tijela pokazuju suncu, natapljena

pivom i gaziranim sokovima. Svjesna svog privilegovanog pogleda, kupujem pivo i sjedam na klupu pored, stavljajući sebe u taj okvir.

Sunce je jako, vjetar duva i nosi glasove djece. Ležim na plaži, na Tivatskoj župi i držim knjigu u ruci. Vraćam se nekoliko puta na isti paragraf teksta koji ne uspijeva da mi zadrži pažnju. Nameće mi se razgovor koji se odvija pored mene. Stariji bračni par na odmoru i njihov lokalni prijatelj ogovaraju nečiju ćerku, ženu od 35 godina, koja je odlučila da se razvede od muža i vrati se da živi – zamisli – kod majke. A imaju dijete, i kako će sad to dijete? “Da sam joj ja muž, dala bih ja njoj” – kaže gospođa, udara vazduh stegnutom šakom i dodaje – “nekim ženama jedino to pomaže!”

Bijesna, zalijećem se prema njoj i svom težinom tijela je guram u plicak i zakoračim preko nje, stiskajući joj glavu ispod vode. “Jel ti ovo sad pomaže?” – vičem na nju. Međutim, na njenom licu vidim uzbuđenje. Postiđena njihovim razgovorom i svojim mislima napuštam plažu i brzim korakom krećem prema hotelu gdje znam da ću sresti grupu ljudi s kojima ću nastaviti da mislim o raznim oblicima nade.

Kada jednom osjetiš kako je biti dio nečijeg procesa, kad svu svoju intelektualnu energiju i iskustvo usmjeriš ka nekome u pokušaju da razumiješ i čuješ tuđe potrebe i stremljenja – šta god ostane kao zapis tog procesa, tj. ono što zovemo umjetničko djelo – postaje apsolutno sekundarno naspam tog iskustva.

Umjetnost odavno za mene nije umjetnički rad – slika, predmet, prikaz, kompozicija, djelo – već proces kroz koji prepoznaješ kako se pozicioniraš u svijetu. Uviđaš svoju zavisnost od drugih, od uslova koji te formiraju, osvješćuješ svoje predrasude i privilegije i tako pomjeraš granice prostora koji zauzimaš. Ako uspiješ da taj proces podijeliš sa drugima, kolektivno testirate nove forme življenja.

Prolazim pored napuštenih betonskih zidina, nekadašnje vile, obrasle u rastinje borove šume. Pisana slova ćirilice blješte na bijeloj pozadini: “Grlila si me kao da želiš da razumeš zašto ti i ja nikada nećemo moći da postanemo jedno telo.”⁶ Opet bih plakala.

2. *Ja sam mnoštvo*

Prešla sam rok za predaju teksta za nekoliko dana. Hrpa neodgovorenih mejlova, rokovi za aplikacije u crveno obojeni na kalendaru. Poslije mjesec dana odgovaram Mileni na email, gdje mi piše o svojim idejama za zajedničko čitanje, tek formiranog ženskog kolektiva koji misli tijelo(m) o zajedništvu.⁷

1 O pojmu autoteorije, vidi dalje “Uvod u pojam autoteorije u književnim praksama”, Emanuela HERCEG, Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2024.

2 Judita Šalgo “Položaj književnosti” (1980); video koji pominjem je isječak iz emisije Trezor “Stvaraoci — Judita Šalgo” (1989), izvor: YouTube.

3 Ghislaine Leung “Bosses”, Divided Publishing, 2023.

4 Ghislaine Leung “Bosses”, Divided Publishing, 2023.

5 Lauren Berlant “Cruel Optimism”, Duke University Press, 2011.

6 Dunja Čorlomanović “Sigurno mesto”, umjetnička intervencija na prostoru Župe u Tivtu, u okviru programa škART REZIDENT IV, 2025.

7 “Kroz tijelo — prema zajedništvu,” inicijativa Bojane Popadić i Milene Prelević.

“Izvini, htjela sam da sjednem na miru i lijepo odgovorim, ali što više vremena prolazi to su misli veće, a vremena manje. I sad – šta je tu je. Odlučila sam da prelomim. Kako trenutno radim na tekstu za Škart-ovu publikaciju i prelazim kroz razne tekstove, mislim da postoji savršena knjiga od koje početi :) – Silvia Federici, Kaliban i vještica. Imaš je dostupnu na našem jeziku online. Poslije te knjige, svijet više nije isti.

Dosta je obimna i možda nekome zahtjevna za čitanje, pa imam dva predloga koja generalno koristimo u čitalačkim aktivnostima:

- Možda samo pročitati zajedno naglas uvod, pa odlučiti da li i kako da se čita dalje.
- Možete djelove knjige podijeliti u grupe, koje imaju zadatak da pročitaju svoj dio i prepričaju na sastancima.

Ja sam mišljenja da je zajedničko čitanje skroz drugačiji proces od samostalnog čitanja. Ideja da tekst moraš apsolutno razumjeti nije toliko bitna u grupi koliko da probate da ga čujete i osjetite kroz glasno čitanje.”

Poslije te knjige, svijet više nije isti. Stvarno to mislim – kako je moguće da se poslije ove knjige sve nije apsolutno promijenilo? Dugo čuvana tajna je otkrivena i mase žena iz svih klasnih pozicija, sa svih krajeva planete, ujedinile su se i promijenile svjetski poredak. Bar je tako bilo za Piu mene kad smo prije nekoliko godina čitale Silviju.

Skrivana istina koja nam se otkriva je da cijeli kapitalistički poredak nije nastao industrijskom evolucijom i tržišnom ekonomijom i neakvim novim tehnologijama, nego iz spaljenih tijela na lomačama, iz opljačkanih šuma i pašnjaka, iz ušutkanih ženskih glasova i ukradenih znanja. Nakon što jednom vidiš da je poredak svijeta sazidan na discipliniranju tijela i uništavanju zajedništva, nema više povratka u priču o “prirodnom napretku”.

Federici zaključuje da je tijelo za žene u kapitalističkom društvu isto što je fabrika bila za muške nadničare: mjesto eksploatacije, ali i otpora.⁸

Osim u ranom tinejdžerstvu, kada sam zamišljala ogromnu kuću pored mora punu djece, i u skorije vrijeme dok čitam žene koje pišu o trudnoći i rađanju kao o transformativnom iskustvu, nikad nisam zaista poželjela da imam djecu. U oba ova slučaja radi se o želji za moći: tada da

ispunim svoju “prirodnu” i društvenu ulogu, a danas da dobijem pristup jedinstvenom znanju.

Porađanje, krv, dojenje, briga za dijete – sve to je materijalno iskustvo koje otkriva granice subjekta. Guglam da li je Kristeva imala djecu. Značilo bi mi da nije, makar ne prije nego što je napisala *Moći užasa*. Jeste.

Bližim se četrdesetoj i poslednjih godina ponekad mislim da li je ovo odsustvo želje moja odluka ili je proizvod prekarnih uslova: materijalne neizvjesnosti i izmještenosti. Možda to nije ni bitno. Samo odlaganje odluke može biti politički odgovor na društvene i ekonomske uslove. Moje tijelo će eventualno postati nešto drugo, u ovoj neizvjesnosti. Tijelo koje boli, curi, stara, troši se i traži brigu – sve to su momenti kroz koje se “ja” otvara i nanovo formira svoje granice. Možda čak i ovo odsustvo želje nije moje pitanje, nego pitanje sa koje mi je neko dobacio, a ja privatila objeručke, kao što se prihvata vruć krompir.

Moje pitanje jeste kako se reprodukovati, u smislu kako se ponovo prozvesti, prikazati, izvesti, umnožiti. Mislim da ovaj pristup sebi tj onom što se smatra “samosvojstvenim” politički angažman i način proizvodnje drugačijih (kulturnih) prostora.

“Ja” sam se već u ovom tekstu poduplala nekoliko puta: kroz unutrašnji monolog dok vozim biciklo, dok prevodim svoj glas u glavi na maternji jezik, u dva trenutka kad sam zamalo zaplakala, u jednoj sceni kad postajem nepouzdana pripovjedačica, kroz stalno prisustvo „tuđih šumova“ koji se uvlače u moje pisanje i misli i možda najočiglednije kroz različite uloge koje opisujem kao posao.

Probala sam jednom da pišem o ovoj međuza-visnosti kroz prizmu parazita. Serres parazita ne vidi samo kao negativnu figuru – on je istovremeno smetnja i uslov komunikacije, prekid i signal, onaj koji troši, ali i onaj koji otvara mogućnost novih odnosa.⁹ U tom smislu, parazit uvijek pokazuje da ništa ne postoji samo za sebe: tijelo, govor, rad, prijateljstvo, umjetnost – sve nastaje kroz upade, šumove, zavisnosti. Parazitizam nije samo prijetnja, već i način opstanka: kad prepisujem tuđe rečenice, kad radim posao tehničarke i istovremeno mislim o umjetnosti, kad živim između jezika, kad prepoznajem vlastiti umor u tuđim tijelima – tada učim kako da se misli svijet u kojem niko nije samodovoljan.

8 Naime, Lov na vještice, 16.–17. vijek, je bio politički projekat: sistemsko nasilje kojim je uništeno žensko znanje – o tijelu, lijekovima, seksualnosti – i slomljene zajednice otpora. Reproductivni rad – rađanje, briga, njega – temelj je kapitalizma, ali je namjerno učinjen neplaćenim i “prirodnim” – time su ženska tijela stavljena pod disciplinu i kontrolu. Šume, pašnjaci, izvori – dobra oduzeta seljacima, što je uništilo kolektivne oblike života i solidarnosti. Kapitalizam se širio i kroz nasilje nad tijelima kolonizovanih naroda, gdje su rasi-zam i seksizam postali stubovi poretka.

9 Michel Serres “Le Parasite”, Paris: Grasset, 1980.

Nema ničeg poetičnog u preživljavanju.

Od danas do sutra ipak garantuje danas.

Ja se događam i ne događam unutar određenog tijela.

Ja se pravim da sam umjetnica, i to je jedini način da to budem.

Jer ne želim postati umjetnik. Ja sam ti onoliko koliko ti nisi samo svoja i za sebe.

Ti iritiraš. Ti nisi ni ovdje ni tamo.

I još ne bi da se prilagodiš.

Na kraju krajeva, ta uloga koju propituješ, nikad tebi i nije bila namijenjena.

Iritiraš kao strano tijelo.

Jedeš za tuđim stolom.

Ti se konstantno poistovjećuješ sa i otklanjaš od istog.

Ti ne gajiš zablude o konsenzusu, već tragaš za napravom koja će ti pomoći da vidiš odnose stvari u nastajanju.

Ti i ja stvaramo odnos koji se stalno mijenja u odnosu na samog sebe.

Krećemo se između intimnosti i otuđenja.

U odnosu na naše zajedničke jezike i istorije, prepoznajemo (auto)cenzuru koju podstičemo iz sopstvenih interesa.

Smatramo da je izazovno razmišljati o tome što dolazi nakon guranja zidova ili razotkrivanja njihovih (skrivenih) struktura.

Mi sjedimo na odnosima koji se formiraju između naših zidova.

Mi ne pokazujemo prstom i ne razotkrivamo, mi pregovaramo o našoj međuzavisnosti.

Želimo formirati podvidljivi svijet, onaj koji je ključan za veće svjetove čiji smo dio.

U tom smislu nas ne zanima opisivati svijet umjetnosti i određene pozicije (ne)moći umjetnika u odnosu na njega.

Mi želimo prostor gdje možemo dopustiti različite i brojne brige, sumnje i strepnje.

Tu gdje će se naše tjeskobe učiniti vidljivim u njihovoj međusobnoj povezanosti.

Frejm iz filma *Lavanda* (2025) koji predstavlja povratak svom tijelu i ženstvenosti

I ja sam bila bijesna. Shvatila sam da je taj bijes bio znak nerazriješene traume. Skoro deset godina sam ćutala o silovanju koje sam doživjela kao tinejdžerka. To iskustvo me potpuno odvojilo od mog tijela i osjećanja.

“I tried
to be a
joyful
feminist,
but I
was very
angry.”
– Agnès
Varda

Šetala sam snijegom pokrivenim Sarajevom sa drugaricom. Rekla je da mora da kupi nove cipele jer joj ove propuštaju. Pričala mi je koliko dugo je to ignorisala, stavljajući kese na stopala da se ne kvase, ne zato što nije imala para da kupi nove. Potpuno sam razumjela njene razloge, jer su slični mojim - ja uvijek imam iscijepane i par brojeva veće patike. Tako bizaran razgovor o cipelama nas je zapravo doveo do suštine. Drugarica je nedavno je krenula na tjelesnu terapiju i otkrila mi kako se osobe sa traumom odvoje od osjećaja koji se odnose na njihovo tijelo i jednostavno ne znaju da prepoznaju te osjećaje. Skočila sam šokirano i pitala: „Znači li to da zbog toga uvijek trpim hladnoću umjesto da se obučem?”

Nešto što drugima djeluje kao najjednostavnija stvar na svijetu, meni predstavlja konstantan trud i svjestan napor. Jedna od tih stvari je nanošenje losiona nakon tuširanja. Trebalo bi biti jednostavno, zar ne? Od djetinjstva znam da imam suhu kožu i da mi treba minut ili dva da se namažem. Za mene je to čin ljubavi prema sebi za koji često nemam snage. Tako naizgled mala stvar postaje pokazatelj mog mentalnog prostora - da li imam kapacitet da brinem o sebi i povežem se sa svojim tijelom.

Put iscjeljenja nikada nije linearan. Prožet je raznim tehnikama - od klasične psihoterapije, umjetničkog rada do somatskih praksi. Takav je bio i moj put.

Žensko zajedništvo bilo je prvi korak ka mom iscjeljenju. Kroz razgovore sa drugim ženama koje su prošle kroz slična iskustva shvatila sam da nisam sama i da je moguće pronaći snagu u dijeljenju priče. To iskustvo postalo je temelj za stvaranje moje filmske ispovijesti kroz *Lavandu*. Film je za mene postao način da tijelo i glas konačno nađu zajednički jezik.

Svjestan dodir jeste jedan od najboljih načina da vratim pažnju na tijelo. Naučila sam koliko je važno da zagrlim sebe. Kada se osjećam loše i imam potrebu da se povučem od ljudi, bitno mi je da barem ja budem tu za sebe. Koliko god čudno izgledalo, to je jedan od najboljih načina da regulišem nervni sistem. Na početku sam bila skeptična i prema somatskom disanju. To je tehnika za koju kažu da oslobađa tijelo od traume. Sat vremena se diše po određenom obrascu i prati vodstvo, a već nakon pola sata počinju da se otvaraju potisnute emocije. Tada možete početi da se tresete, smijete ili plaćete - mozak aktivira centar za emocije i stvari postaju jasnije. Nakon seanse ponekad se osjećam iscrpljeno, a ponekad lagano i puno optimizma, kao da sam stekla nove uvide. Pisanje dnevnika

mi je postalo još jedan ritual u kojem osluškujem šta moje tijelo i emocije pokušavaju da mi kažu.

Sljedeći korak za mene bio je pokret-- od kontrolisanih vježbi kao što je joga, preko intenzivnijih poput treninga u teretani, do potpuno nekontrolisanih pokreta plesa. Ples je za mene jedan terapijski, nefiltrani način da izbacim i procesuiram emocije zarobljene u tijelu. Često čujemo da se mnogo emocija skuplja u kukovima, pogotovo kod osoba koje su preživjele seksualno nasilje. A muzika nas uči da se prepustimo, da pustimo tijelo da se samo kreće uz ritam. Što više ugasimo um, to je terapija djelotvornija. Glavni razlog zašto sam počela da idem u teretanu bio je taj što sam očajnički pokušavala da povratim osjećaj sigurnosti. Fokusirala sam se na snagu i dobijanje mišićne mase, što možda ne znači mnogo u smislu zaštite od muškaraca, ali mi je vratilo samopouzdanje i pomoglo da se dublje povežem sa svojim tijelom. Kako sam fizičku komponentu našla drugdje, joga je za mene postala praksa povezivanja uma i tijela. Zato biram hatha jogu koja se fokusira na disanje i jednostavnije asane, u kojima ostajem duže i kroz dah ulazim dublje u sebe. Volim da je radim ujutro, jer mi donese osjećaj smirenosti koji onda nosim kroz dan.

Ipak, koliko god otkrivala načine povezivanja sa tijelom, disciplina i redovnost ostaju najveći izazov. Iako znam da će mi nešto pomoći, najteže mi je da samo krenem. Zato imam komplikovan odnos sa meditacijom. Znam koliko je djelotvorna, sama sam to osjetila, ali baš zbog toga što traži redovnost, najčešće mi isklizne iz prakse. Ostala mi je urezana rečenica jedne psihoterapeutkinje, kada sam je pitala kada će sve biti kao prije. Rekla mi je: „Nikada neće biti kao prije. Trauma te promijenila - i to je u redu.” Ono što treba da uradimo je da pronađemo novu normalnost, da prihvatimo ono što nam se desilo, shvatimo kako je to oblikovalo naše potrebe i krenemo dalje.

Učim da budem nježna prema sebi i da ne kritikujem sebe kada mi nešto ne ide. Samo polako. Savršenstvo nije cilj - jer ono i ne postoji.

Ne treba da budemo najbolji u svim tehnikama. Dovoljno je da pronađemo ono što nama pomaže i da skupljamo alate koji nam mogu biti oslonac u raznim situacijama. A najvažnije od svega - da razgovaramo sa ljudima koje volimo. Upravo iz te potrage za novom normalnošću rodila se i *Lavanda*. Ona je moj lični prostor iscjeljenja, ali i poziv drugim ženama da podijele svoje priče.

Frejm iz filma *Lavanda* (2025) – pohađala sam kurs samoodbrane kako bih povratila osjećaj sigurnosti

Frejm iz filma *Lavanda* (2025) – ispovijest

žile

žile moje zastakljene
oči moje rastabane
uši moje namučene
snivam samo vaše snove
mesnate mi jabučice
naoštreni zubi svi
podramljene pete
krvoločni oko mene
snivam samo vaše snove

u ram kad me zastakle
kokos kad ja raspuknem
imaću vas da vas ljubim
imaću vas da ja gledam
snivam samo vaše snove
tijelo svoje nikom ne dam.

grob

volim da ih gledam
probodene i raspete
sve ono što ne želim
da načinim od sebe
ja nemam oružje
ja nemam bokove
ja nemam ruke
ja nemam noževe
rogovi se propinju
duž falusne utrobe
duboko u čovjeku
čuči samouništenje
da obljubiš sve
da privoliš sve
da ti budu malo
račvaste deonice
tijelo tuđe, šuplje
da ti malo bude
da tražiš više
nikad dosta
posle da umreš
mrtvilom struneš
zemljom uzdišeš
nikada ne pomisliš
kako si oskrnavljen.

Tu me boli
(o ženi kojoj je
gorela glava)

*jednom je jednoj ženi gorela
glava dvanaest dana,
nisu mogli da joj pomognu
ni nemački stručnjaci.*

*sedela je i čekala ,
i ponekad malo plakala,
ni sama nije znala zašto.*

Crtajući imaginarne krugove malim prstom leve ruke u njegovom desnom tabanu, ja mu govorim: „Da me voliš istinski, bilo bi ti lepo da grliš moju desnu nogu, čak i kada ona odbija da se popne na planinu.“ On me gleda, na stranom jeziku. „Bilo bi ti sa mnom kao u medenim proplancima, dok žmirimo na moje levo oko, jer samo ono želi da vidi svet danas. Tako mu je došlo. Sutra možda ipak desno – mi to ne možemo da znamo, kao ni cela armija belih mantila.“ Izgovarajući to, shvatam da sam u poliamornoj vezi sa bar dvadeset belih mantila, bez da to zapravo želim. Ipak, ja sam se za njega udala, iako sam rekla da nikad neću.

Danas, u jevrejskoj bolnici kod Osloerstrasse u glavnom gradu Nemačke, leči me gospođica K. Srećna sam što je žena, za promenu. I dok je čekam, cela čekaonica probija moju bledu kožu pogledima zbog pro-palestinskog stikera na poledini mog androida. Medicinska sestra, Makedonka, mi prilazi i na melodičnom srpskom šapuće: „Nije ti to baš pametno.“ I dodaje da mi to kaže zbog mene, kad već ja imam, znaš ti koju bolest.

Gospođica K je svega pet godina starija od mene. Dok joj pričam o najintimnijim delovima mog tela – onim utrnutim, vibrirajućim, probadajućim, hipnotišućim – mi postajemo drugarice. Ja je, kako to najbolje umem, obasipam sarkastičnim humorom dok govorim o simptomima, odupirući se sopstvenim anksioznim porivima. Ona se smeje i sve zapisuje. Da nismo u sobi 22a, bile bismo na mojoj terasi. Ja bih joj pokazala uspešno odgojenu Monsteru i moj novi crtež. Gospođica K ima pejdzher na kome piše *Carpe Diem*. Ništa nije rekla na moj stiker. Pitala me je koliko je

oštar taj moj bol u glavi, „kao mesarski nož“, rekoh joj. Podržala je moj veganizam i rekla da se tuširam hladnom vodom da ublažim vatru.

Tu levo, ispod rebra, domali prst i srednji mozak. Nije u nogama, već je u kičmi.

Sledećeg jutra na mom telefonu opet eksplodiraju gradovi i porodice. Mene boli moj mesarski nož. Na mom temenu proključavaju kafe. Šake, skoro uvek u polumesecu, pulsiraju u nekom nemelodičnom ritmu. Polumeseci u kojima se kupaju vetar, komarci i hladna voda. Nemam nokte. Pojela sam ih. Zanoctice je pojela griža savesti i sveprisutna nervoza. Razlozi su isključivo politički. Bez osećaja kidam meso sa prstiju kao gladan pas. I svaki put kada gore, one ipak postaju malo više moje.

Danas je moje utrnutlo levo stopalo pritiskalo beogradski beton, užaren na hiljadu stepeni specijalnog balkanskog talasa, po UN-u. Sedim u nekoj kafanici, čekam građanski rat. Represija u svojoj eskalaciji. Policija preti mojim drugaricama da će da ih siluje. Policija gura moje saborkinje dok mirno stoje u tišini. Ljubitelji vladajuće stranke i predsednika autokrate reprodukuju bol. Zažmurim jako i koncentrišem se na moju goruću glavu – moj jedini kapital. Plamen se čini toliko jakim da može da sprži fašiste. Žmurim jako i čekam da se nešto desi.

„Jedna žena, imigrantkinja srpskog porekla, nepunih trideset godina, sa prebivalištem u Nemačkoj i bolešću koje se svi više plaše nego ona, u potrazi je za stalnim poslom. Ima dva fakulteta – domaći i strani. U blizini radnog mesta potreban frižider. Fleksibilno radno vreme i aparat za gašenje požara.

Visoki plafoni zbog plamena na glavi. S vremena na vreme, ova žena će morati da legne. S vremena na vreme, neće moći da ustane. Molim vas unapred za potvrdu da je posao za stalno, zbog njene netolerancije na čekanje.“

Juče sam celo popodne čitala o odžacima i ognjištima u domovima Srba s početka 19. veka, u kojima su živeli duhovi ženskih predaka. Pretkinje koje šapuću kroz vatru i skupljaju željice. Moje drugarice odžačarice. Zamišljam kotlove pasulja pune tajni na okruglim sotrama neprestane cirkulacije. To me razneži toliko da potpuno ogladnim. Istog popodneva nasledila sam komad zemlje od moje bake. Potpisala sam očevo prezime po ko zna koji put na neki važan dokument, bez da on to zna, gledajući njene mekane kapke. Rekla je da će na ovaj način ona uvek biti moj temelj, a ja sopstveno žarište.

Moju baku nikada ništa ne boli. Ona stegne zube i kaže „ništa“ svaki put. Uvek se ljuti na dedu kada mi on opisuje svoj bolni noćni grč ili mi kaže da je umro komšija. „Ne sekirajte je“, kaže ona – „ne govorite joj o bolesti i smrti, ona je još mlada.“ Ja je grlim snažno i sa sveprisutnim suzama hoću uvek da je imam. Lakše bi bilo tako, obema. Moj deda nosi majicu Nemca za kojeg sam se udala. Svakog jutra u pet ujutru on kuva lonac kafe i satima puši. Moja majka mene boli. Njen glas je umoran. Ja ipak imam toliko snage da mogu da je držim u krilu i ljubim njene slepoočnice. Majčice, devojčice, ruke su ti teške kao tuč. Ja očešljam moju dugu kosu i njome prekrijem njene ruke celom dužinom, štiteći ih od menopauze. U mojoj kolibi, u mom ognjištu goreće plamenovi maminih ruku, bakinih očiju i dedinog glasa.

Danas, žena kojoj gori glava hoda ka vrhu Hum, na ostrvu u vodi Jadrana, i zamišlja svoje ognjište. Sunce podstiče plamenove na njenom temenu, i grčeve u njenom stopalu. S vremena na vreme, ona pogleda u svoje nepošlusne prste. Ovo je naše more. Suptilni nacionalizmi, otvoreni rasizmi, i naše more. Hodam, iako mi leva noga zastaje pri svakom podizanju. Ponaša se kao metalna šipka u konstantnom grču i podseća me na kratkotrajnost i krhkost tela. Ovo kao da nije moja noga, mama. Hodam po bodljikavim žicama, sunderima, vrelom asfaltu, satima, sa pauzama, i bez konkretnog cilja. Na pola puta ka vrhu, ceo Jadran mi se sručio u oči. Ovo je naše osrvo, mama. Razmišljam kako satima ni jedna mašina nije prošla pored mene. Ni jedno telo. U jednom grčevitom trenutku, neposredno posle ove misli, čuju se prvi zupci automobila. Vatrogasna kola se zaustavljaju na nekih 300m nadmorske visine, i pitaju me da li mi je potreban prevoz, ne znajući za moj lični požar. Odbijam, i nastavljam da hodam. Žena kojoj gori glava je žena koja uvek nastavlja da hoda.

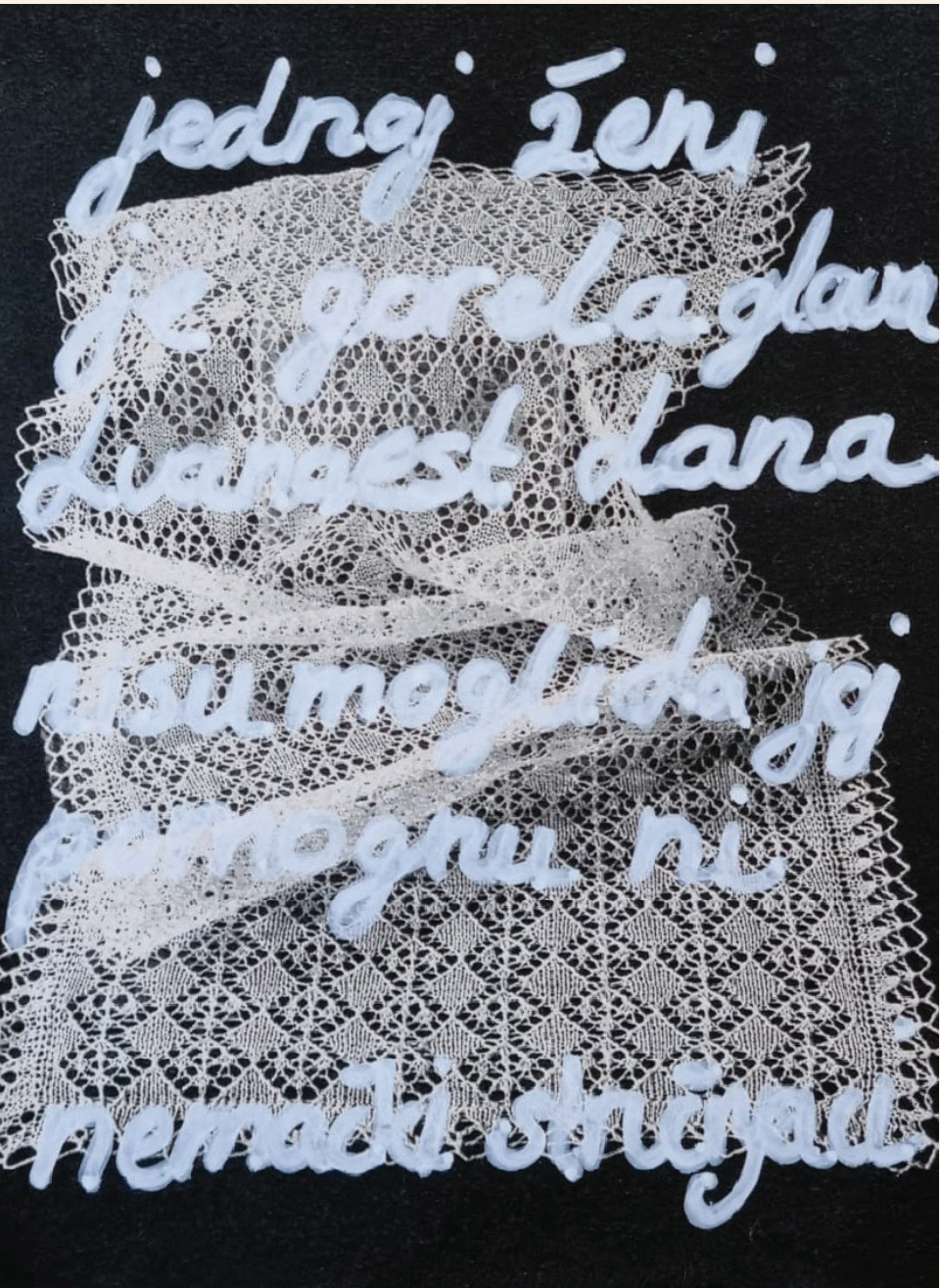
Moja mapa pokazuje vrh brda Komiže, koji ću uskoro dostići, a gde bi trebalo da se nalazi pećina druga Tita (Titova špilja). Tito se u njoj krio čitava dva meseca tokom 1944, u vreme nemačke okupacije. Razmišljam o sebi kao drugarici. Razmišljam o okupiranim telima. Možda je vrhunac komunizma hlađenje sopstvenog temena u Titovoj pećini. Nastavljam da hodam, sa manje grča u levoj nozi, ali sa sveprisutnim vatrama u različitim delovima tela. Smirujem misli, mislim na dedu. Nekih 6 km pre Titovog skloništa, potpuno slučajno, nailazim na tablu sa smernicama. Tri putokaza usmeravaju na levo: Borovik, Žena Glava i Titova špilja. Ne postoje slučajnosti, rekao bi deda. Žena Glava je selo u Dalmaciji, na ostrvu Vis, u Komiži, i po komiškom dijalektu ima nekoliko etimologija. Žena je glava sela, že(d)na glava, i žena koja potiče od reči *xenos* (ξένος), što u

grčkom znači „stranac“. Isto bi to povezala i Simone de Beauvoir, i naglas čitala *La femme est l’Autre* dok se penje na Hum. Žena Glava sela. Žena drugosti. Ženina glava na vrh sela. Selo celo na ženinoj glavi. Janis, žmona, cwēn, kwena. Dobivši informacije iz austrougarskog katastra, odlučila sam da se vratim.

Danas moja vibrirajuća stopala ponovo gaze po nemačkim trotoarima. Gospođica K me očekuje sa velikim osmehom na licu. Stiskam pesnice u džepovima zimske jakne i mislim na mamu. Gestikulacije i ekspresije belih mantila su kodovi po kojima se kroji svakodnevica tela poput mog i svaki signal ima naizgled duplo značenje, nosivši dobre i loše vesti. Mi postajemo brojevi na ekranu, večni davaoci krvi za eksperimentalne laboratorije, šifre višeslojnih dijagnoza, etikete za nesvakidašnja stanja. Funkcije naših tela su misterija društvu kapitala. Mi imamo svoj vokabular i svoje vatre. Mi poznajemo medicinu, antropologiju, neurologiju i imunologiju; imamo prijatelje na radiologiji, drugarice na psihijatriji, medicinske sestre sa Balkana u zapadnjačkim bolnicama, omiljenog hirurga, dežurnu ambulantu i flastere na pruge.

Na kraju dana, ovog, ili bilo god – ovo je su naše kolibe, naša ognjišta, i naša ostrva. Ovo su naše škole, naše bake, i naši ljubavnici. Ovo su naša neposlušna tela. Pulsirajući kao grčevi u mojoj levoj nozi, ona me podsećaju da njima uvek mogu da se vratim. Žena povratnik. Na različitim tačkama degradirajućeg kontinenta, mapiram strategije za preživljavanje, na sopstvenim jezicima. Pišem poeziju, gledam u more, u beton, i u bolničke zidove. Žena ognjište, čije ruke pišu vatru i sanjaju bezbolne proplanke.

U mojoj kičmi leže dve svrake i, pevajući u moja pluća, polako se pretvaraju u ništa. Žena kojoj gori glava je žena koja plače vatru. A ja, ja je gledam iznutra i mislim na crveno.

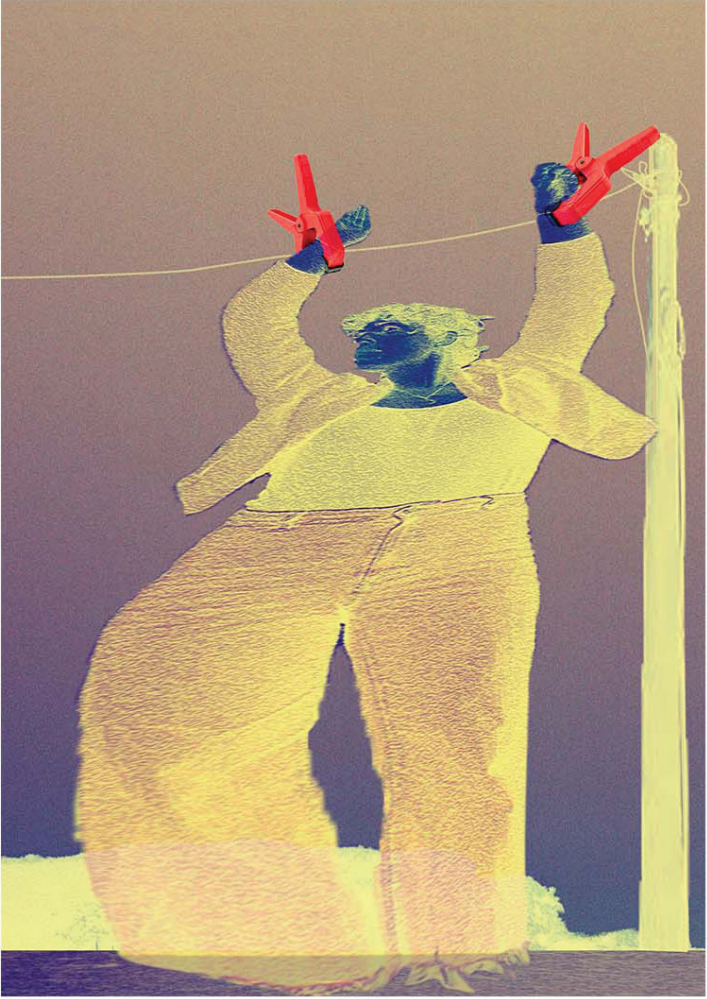
Tu me boli (o ženi kojoj je gorela glava) je autoteoretski tekst umetnice Nađe Kračunović, čiji se sadržaj bazira na obraćanju iz hronično obolelog tela mlade žene, u svim kontekstima u kojima ona obitava. Tekst koristi oblike proze, isečke iz ličnog dnevnika, humor i poeziju, adresirajući beskrajne mogućnosti postojanja jednog tela, njegovu degradaciju, kao i nove mape i destinacije. Nada se bavi „ranjenim pripovedanjem“, dok pokušava da uspostavi kontakt između sveprisutnih, nevidljivih simptoma tela i njihove spoljašnje percepcije.

Tekst je deo istraživanja i serije radova Chronic Superpositions (2025), koji se orijentišu životom sa multiplom sklerozom, odbijajući poziciju žrtve, i težeći ka radikalnoj, oslobađajućoj praksi.

uzmem nekad tako da dočekam Buru
rasparčam se na barem deset dijelova
okačim se
pa prepustim

Bura će uvijek biti mjesto
I želja
da stignem svuda jednako Koliko
sam tu
da moje tijelo bude dovoljno toplo
za sve
veliko tijelo za velike obale
a malo za predahe i jedan vječiti san
O promjenama

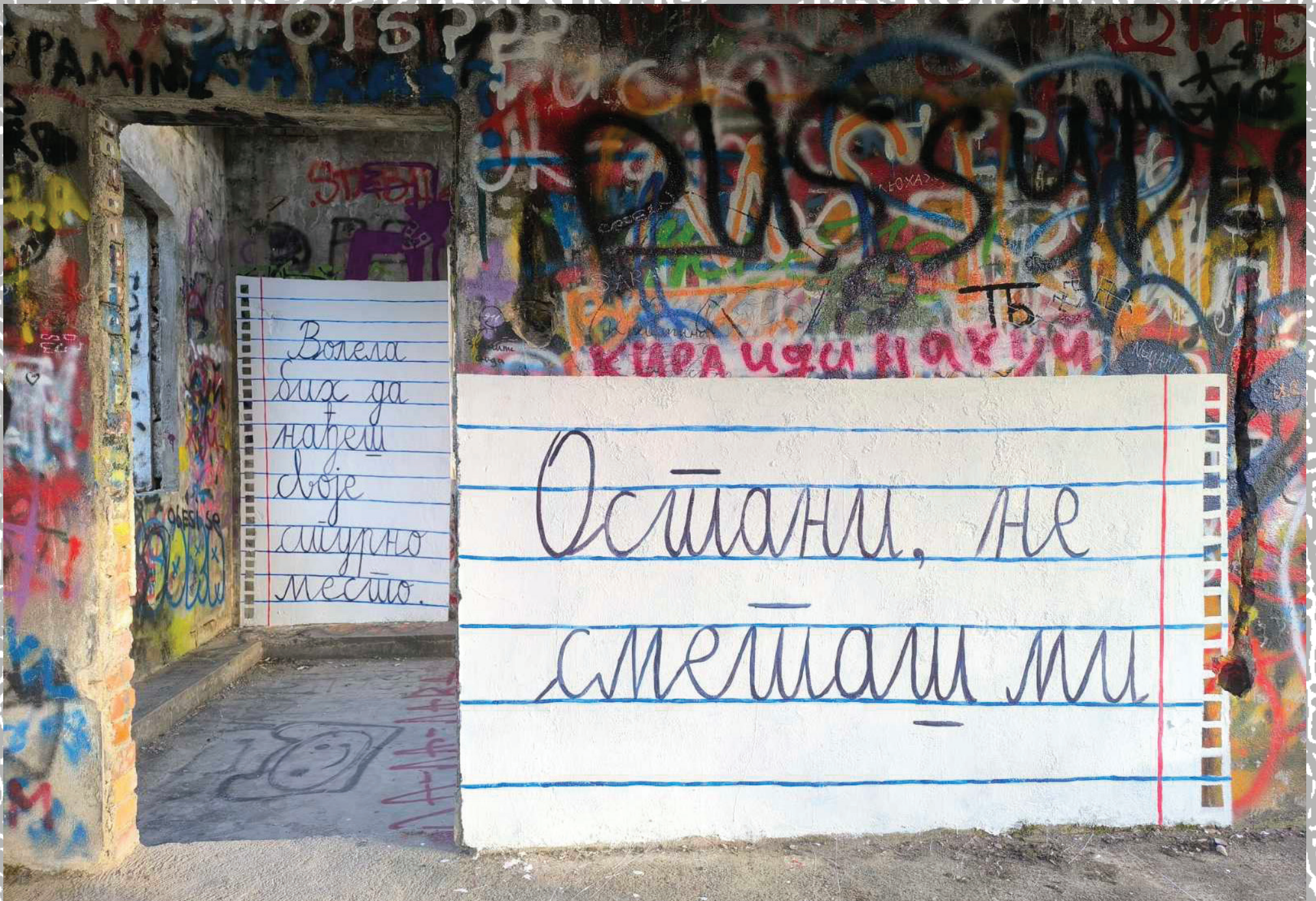

RÉVISE
Emina Veladžić (Bihać)

foto dokumentacija performansa, glas

Istražujem tijelo, označeno kao žensko i višestruko klasificirano, pa prisvojeno kroz društvene, emocionalne i seksualne režime moći. Koristim kontrolisanu mikro-retraumatizaciju kako bih pokrenula tjelesnu reaktivnost kao sredstvo povrata kontrole nad vlastitim teritorijem.

SIGURNO MESTO

Dunja Ćorlomanović (Beograd)

Ciklus murala različitih dimenzija izvedenih u prostoru stare Župe, kao napuštenom prostoru koji se nalazi u interesantnoj relaciji sa pejzažem i čija se ovdašnja namena vezuje za mladost, okupljanje, dogodovštine i strašne priče.

Pitanje potrage za sigurnim mestom za mene je pitanje samospoznaje i smirenja koje, ukoliko je dokučeno, ima hrabrosti da progovori u nežnim iskazima uprkos opasnostima grubog sveta.

Ovi murali predstavljaju seriju dnevnčkih zapisa o univerzalnim osećanjima ljubavi, divljenja, odbačenosti i samoće. Odabir lokacije intuitivno je povezan sa utiskom pronalaženja mesta na kome, koliko god da urlam ili budem ranjiva, neću naići na prekorevanje.

OTKLJUČAVANJE ČVOROVA Izi Tasić (Beograd)

video dokumentacija performansa (Ponta Seljanovo, Tivat)

Crvena paprika našem narodu predstavlja jaku amajliju protiv svih vrsta zlih sila. Plela se u vence i spaljivala sa namerom da progori zlo. Paprika je zemaljski oganj i čistač svega što je zaglavljeno.

Telo je začvoreno, zaglavljeno. Jedan čvor sadrži širok spektar težine.

Sastojci jednog čvora:

Tuga: Potisnuta i zbijena. Tišina: Prostorna i granična. Inat: Zgusnut, prepun naboja, spreman da iskoči. Nemoć: sveobuhvatna, poput mreže, obavlja. Stid: Jer postojim pogrešno. Nerviranje: Jer zašto baš ja? Jadno: Ja, najmanji, najjadniji, i nikome nije teško kao meni. Beg: Bilo gde, samo da nisam ja. Bes: Jer odakle ti pravo ovo da mi radiš? *Strah*.

Ulaskom u prostor tuđeg tela svojim, prenaplašenim i sirovim, u morsko- papričkom obličju, preuzima se svojstvo paprike. Ona naglo vadi na videlo potisnute stvari, stvara nelagodu i otvara prostor za otpuštanje.

U istom prostoru postoje raskoš i tegoba – otvaranje i grč. Samim time, otelotvorena paprika, *po našem narodu*, otvara krv i otklanja štetu.

ISKRIVLJENO I RANJIVO Miona Racić (Beograd)

foto instalacija - kreativna upotreba skenera

Svojim radom pozivam vas na posmatranje — ne tela koje je strogo definisano, savršeno ili stabilno, već tela koje može biti iskrivljeno, ranjivo, ali istinito. Tu je moje telo, onakvo kakvim ga ja doživljavam. Nije statičan objekat, već fluidna forma, u stalnom dijalogu s prostorom i okruženjem. Unutrašnje postaje spoljašnje. Sve se razlaže i ponovo sklapa u odnosu s okolinom — baš kao što sam se tog dana na plaži stopila s kamenčićima. Pozivam vas da se opustite i oslobodite potrebe za preciznom definicijom. Dozvolite sebi da budete odraz sopstvenog unutrašnjeg bića.

Biti izložena — to je moj čin prihvatanja.

PROLAZ
Mali dječiji park
Sara Petrović (Podgorica)

IZRASLINA

intervencije sa nošenom odjećom
Sara Petrović (Podgorica)

Istražujem emocionalnu i društvenu težinu odjeće koju svakodnevno nosimo. Iako ona fizički može trajati godinama, njen stvarni vijek često ne prelazi jednu sezonu — određuju ga prolazni modni trendovi i društvena očekivanja.

Većina takve odjeće završava na deponijama. U mom slučaju, međutim, ona postaje kontejner sjećanja — zamrznuta u stanju limba. Proces postavljanja instalacija u javnom prostoru predstavlja i čin ličnog oslobađanja: kroz umjetnički proces oslobađam se vezanosti za odjeću kao čuvara prošlosti, emocija i identiteta.

Sažetak rada

Početna ideja koja me vodi i inspiriše formuliše se kroz pitanje zbog čega na spomeniku od najvećeg nacionalnog značaja, Njegoševom Mauzoleju na Lovćenu, koji je osmislio i modelovao Ivan Meštrović a izvajao Andrija Krstulović¹, stoje dvije žene Crnogorke kao karijatide. Za razliku od karijatida na građevina u ostalim djelovima Evrope, one stoje stameno, bez izraza, u stavu „mirno“. Dalje istražujem i analiziram identitet žene koji se formirao u staroj Crnoj Gori i ostao kao nasljeđe generacijama nakon, a koji je poslužio autoru građevine da na ulaz u Mauzolej postavi baš njih kao dva stuba konstrukcije. Prikupljam i usmena predanja, iskustva i sjećanja o urednom i strogom pletenju kose u pletenice koje su nekim ženama koje su imale jače kose, služile da ublaže teret koji su nosile na glavama.

Dolazim do zaključka da je crnogorski ženski princip visoki moral, snaga, ponos, zaštita porodice, slobodarski duh, heroizam. Žena stare Crne Gore ² je ili supruga i majka, ili buduća supruga i majka. Njena najveća čast je da bude majka heroja. „Suština crnogorske tradicionalne porodice sastojala se u potčinjenosti žena, nerazrješivosti braka i principa monogamije.“ Savremene Crnogorke odrasle su na tome da je njihovo nasljeđe i imperativ biti žena koja je stub porodice, podnositi lični i kolektivni teret ma koliko on težak bio, čuvati obraz, čast i poštenje. I koliko god duboko u sebi znale da je suprotno sopstvenim načelima, Crnogorke same prenose ovaj kod dalje na svoje potomkinje i potomke.

Neuništivi ženski duh je usko vezan za ove vrijednosti, i uklesan je u kamen- i u figurativnom i u bukvalnom smislu. Dvije karijatide na Lovćenu su arhetipske čuvarke, ali i metafora za sve žene koje su bile stubovi crnogorske porodice i kuće, tiho noseći svoj teret. Možda autor namjerno ostavlja njih dvije bezimene vani, u suprotnosti sa Njegošem koji je unutra, poznat i čuven, kako bi naglasio da te žene mogu biti bilo koje od onih koje su nevidljivo gradile ovu zemlju i koje čuvaju „najvećeg sina Crne Gore“ (Meštrović, 1955).

Iz istraživanja otvaraju se nova pitanja: da li su žene u Crnoj Gori imale vremena i prilike za nježnost, za dodir, za ples? Za zabavu? Gdje su sakrivala ljubav i nježnost, u koji dio sebe su ih potiskivale? Da li se one poštuju i dobijaju empatiju i ako imaju aktivnosti samo za sebe, ako su žive i pune života, ako se ne vezuju za žrtvu, tragediju i smrt?

Potvrdu da su ovakva pitanja opravdana nalazim u priči *Karijatide- nedovršena priča*, Karen Bliksen, u kojoj autorka prikazuje karijati- de- žene koje održavaju porodične vrijednosti, patrijarhat i tradiciju, dok nasuprot njima žive „vještice“- nemoralne žene koje postoje nezavisno od muškaraca (Vejselj, 2019). Karijatide su simbol ženskog identiteta, stubovi porodice, nose teret majčinstva i vođenja doma, dok vještice žive život u skladu sa svojim potrebama, biraju slobodu, prepuštaju se želji, i ne igraju po pravilima patrijarhata. U priči, sin glasno protestuje protiv ovakvog narativa, aludirajući da su karijatide čuvarke patrijarhata, i da one prihvataju da podnose nametnuti teret:

„Vi, žene iz velikih kuća, koje držite te kuće svojim rukama? Ti, i mama, vjerujete da ste najfinije stvari na svijetu, ali možda je, ipak, lakše načiniti lijepe stvari od kamena nego od mesa i krvi.

Zašto bih ja želio još kamenova, sina od kamena, sa srcem od kamena, kojeg treba razbiti čekićem i baciti na put? Teret — to je ono što nam stalno dajete, uvijek neki teret. Davo neka ga nosi... ako su najljepše stvari na svijetu od kamena, moramo imati slobodu da se igramo s onima koje su manje lijepe.“³

Inspirisan karijatidama sa Mauzoleja na Lovćenu, rad „Žar“ stoji kao metafora svega onoga što jeste crnogorska žena koja nosi teret svog identiteta sa jedne, i njenih skrivenih želja u strogo i uredno upletenoj i sakrivenoj kosi koja se rasplitala daleko od pogleda, u samoći, sa druge strane. Stoga je ova instalacija čin samosvjesnosti, njegovanja lične slobode i ženskog dostojanstva, čin lične i kolektivne introspekcije i oslobođanja, kroz koji publika biva pozvana da prepozna sopstvene terete ali i snage. Kao omaž ženi u Crnoj Gori svih generacija, ali istovremeno i kao otpor patrijarhalnom narativu koji zarobljava crnogorsku ženu, ovaj rad otvara prostor za samosvjesnost i sigurnost žene u onome što ona jeste- nježno, snažno, seksualno biće, biće koje ima svoje potrebe, koje sanja, koje pleše, i koje nosi žar za životom i slobodom.

Stubovi smo tvog stijenja
I čuvarke tvog poštenja

Prateći tekst i istraživanje

• **Karijatide- mit, arhitektura i simbolika**
Karijatida je skulptura žene koja se koristi kao noseći arhitektonski element – umjesto stuba – i koja na glavi nosi teret građevine. Naziv potiče iz starogrčkog jezika i znači „djevice“ ili „djevojke“ iz Karije, prema antičkom gradu Karija na Peloponezu, gdje je postojao hram posvećen boginji Artemidi – božanstvu divljine, lova, prirode, ali i rađanja i brige o djeci. Karijatide su u njenu čast plesale u kolu noseći korpe na glavama sa živim šibama i podsjećale na plešuće biljke. Prema nekim tumačenjima, žene iz Karije su po kazni bile „pretvorene“ u stubove, da vječno podnose teret. Iako je jedna od najpoznatijih i najranijih građevina sa karijatidama Erehtejon na Akropolju u Atini, gdje mermerne figure žena nose zabat, najvjerovatnije je da je prva upotreba djevojaka iz Karija kao stubova bila na Sifnijskom trezoru u Delfima gdje dvije karijatide, sa korpama na glavi, podupiru zabat i nisu vezane ni za kakvu kaznu. Muški pandan Karijatidama su Atlasi koji teret nose na leđima i podupiru rukama. Karijatide su oživljene kroz arhitekuru i umjetnost, posebno u u renesansi i neoklasicizmu, a kasnije i u modernoj arhitekturi bez statičke i građevinske funkcije- one su na objektima više dekorativne.

• **„Zauvijek, dakle, ostaje ženama zadatak da drže kuće, kao one kamene figure koje zovu karijatide?“ (Bliksen, 1957)**
Na ulazu u Njegošev mauzolej na Jezerskom vrhu Lovćena stoje dvije skulpture žena – dvije monumentalne karijatide. One simbolizuju Crnogorku kao stub kuće, porodice, društva i države. Crnogorska žena je i majka i otac, ona podiže djecu, održava dom, čuva čast i prenosi tradiciju, i sve to radi stameno, istrajno, gordo, bez prigovora i patnje. Na njenim plećima počivaju narod, slava i hrabrost Crnogoraca. Ona je istovremeno majka i ratnica, heroina i robinja. Njeno postojanje se potvrđuje kroz žrtvu, kroz tragediju, kroz smrt, i iz svih tih rana, ona izlazi snažnija, uspravnija, sa sve većim poštovanja zajednice. Crnogorska žena nikad ne poklekne- ni pred najvećim izazovima, ni pred fizičkom prijetnjom, ni pred okupatorom. Vjerna je do kraja: mužu, porodici, otadžbini. Bez oklijevanja, spremna je da život položi za one koje voli.

Crnogorka je poslušna, podređena muškarcima, ali i ponosna, postojana i odana do smrti. Obavlja najteže poslove- one koji joj kradu mladost i ljepotu- bez predaha, s ponosom. Nježnost od partnera ne dobija, čak ni prisutnost. U javnosti se ne pojavljuje sa supružnikom, a ako već mora, njih dvoje se jedno drugom obraćaju sa „Vi“. U patrijarhalnom kontekstu Boke Kotorske, ona je vjerna žena, koja čeka svog pomorca i po petnaest godina. U narodu se ustalio izraz „čoe-žena“, kako bi se naglasila ženska snaga, čvrst karakter i moral, njen jak moral, ali i odustvo „ženstvenih“ osobina. Neke su čak mijenjale i rodnu ulogu –mijenjale ime, nosile mušku odjeću, živjele u celibatu kao virdžine- kako bi sačuvala porodičnu lozu. Tako crnogorska istorija pamti samo one žene koje su bile borkinje: ratne heroine, revolucionarke, partizanske majke, ili prosvjetiteljke.

Ipak, iako potčinjena i nevidljiva u svakodnevici, žena je u staroj Crnoj Gori bila neprikosnovena u svom dostojanstvu. Njena volja jeste bila zanemarena, nije imala pravo da bira supruga, bila je skromna, tiha i odana – ali je uživala posebno društveno poštovanje. Bratstvo je bilo garant njene sigurnosti i nakon udaje, a snaga i uticaj njenog bratstva određivali su i stabilnost braka. Mužu je, nažalost bilo društveno tolerisano da udari ženu, ali povreda njene časti i ugleda njenog roda bila je nedopustiva i strogo kažnjiva – takvi prekršaji često su izazivali međuplemenske sukobe i krvoprolića. Tek sa smrću muža, žena dobija priliku da bude prepoznata kao samostalna osoba.

Žena od kamena, stamena figura, mučenice, majka heroja i junaka, žena bez lika, robinja muža, žena koja služi. Taj simbol na Lovćenu ostaje ovjekovječen – uklesan u kamen. Kada se posmatraju antičke karijatide iz Grčke ili one iz renesansne arhitekture, primjetno je da sve djeluju kao da su u pokretu. Jedna noga im je ispružena, tijelo blago izvijeno, ruke u gestu – kao da su samo na trenutak zastale, a onda ostale da stoje zauvijek. Nabori njihovih haljina, razigrane kovrče, izloženi udovi, čak i nage dojke – sve doprinosi njihovoj životnosti i zanosu. One su ženstvene, pune života. Nasuprot njima, dvije karijatide na Lovćenu djeluju kao da su izvan života. Kamene i nepomične, sa tek različitim položajem ruku koje dodatno naglašavaju smirenost i dostojanstvo. Nemaju prostora za strast, niti vremena za emociju. Kao da svojim postojanjem pozivaju na tišinu, ozbiljnost, poniznost. One su simbol svih Crnogorki jer „kuća ne stoji na zemlji, nego na ženi.“

Bojana Popadić, „Žar“ (75 × 60, 2025)
Kolektivna izložba "Želim vidjeti
moje planine", Cetinje, oktobar 2025.

1 Njih je modelovao i stvorio čuveni arhitekta i vajar Ivan Meštrović (Vrpolje, Hrvatska 1883- Saut Bend, SAD 1962) a izvajao njegov saradnik vajar Andrija Krstulović (Split, Hrvatska 1912-1997).

2 „Žena u staroj Crnoj Gori je bila mitska žena, muza bitaka i proročica pobjeda, njenu ratničku i iskonsku snagu slave pjesme, priče i legende“ (Vujačić, 1961).

3 Karen Bliksen kao Isak Dinese, *Posljednje priče*, Karijatide, nedovršena priča, p.107, 1957

• **Sudbinska uloga čuvarke upisana je u identitet crnogorske žene**
Većina stanovnika Crne Gore ne zna ko su dvije žene koje stoje na ulazu u Mauzolej. Narod sam pretpostavlja da su dvije karijatide Njegoševa majka i sestra- jer ko će bolje čuvati njegov san nego njih dvije. Crnogorska žena je majka, sestra, bračna saputnica. Ona dobija ugovoreni brak i obavezu da rađa sinove („sreću“), i da se stara o njihovom uzgoju i vaspitanju. U tome i leži njena moć- rađanjem puno sinova zauzima visoko mjesto u društvu i biva poštovana. Ako je njen sin junak, ona je majka heroja- figura dostojna božanske časti. Svetica. Poštena, smjerna, vjerna. U trudnoći ne skreće pažnju na sebe. Ako nema djece- krivica je njena, a kazna društvena izolacija. Njena sudbina je da bude majka- ili da bude zaboravljena.

Zato je i Crna Gora poistovjećena sa majkom. Ona je otadžbina, zemlja koja nas rađa i čuva. U narodnoj poeziji Zeta „rađa vile“, a himna pjeva: „Majko naša, Crna Goro“. Zemlja nas grli, hrani, štiti- kao majka.

Sa druge strane, poseban uzvišeni ideal je ljubav prema bratu- u narodu se govori da je to najveća ljubav koja postoji. U toj bezuslovnoj ljubavi njeno biće biva potisnuto, gotovo izbrisano. Mitologizovani odnos sestre prema bratu, izgrađen na žrtvi- često imovinskoj, ponekad i životnoj- čuva tajnu crnogorskog identiteta (Nikolić, 2022).

Ta sestrinska odanost najvidljivija je u epskim pjesmama. Brat je nasljednik, oslonac, on nosi pleme, vodi bratstva. Stih “Najveća je žalost za bratom”, koji je Vuk Karadžić zabilježio u narodnoj lirskoj poeziji, izražava duboku tugu zbog bratovljeve smrti. Tu bol je i Njegoš pretočio u stihove Gorskog vijenca, u tužbalici sestre Batrićeve. Sestrinska ljubav, kako piše Hadžibegović (2016) postaje čudesan portret jedne zemlje, njenog naroda, tradicije i kulta porodice. Koliko je ta ljubav sveta, govori i činjenica da je jedina žena sahranjena u crkvi u Crnoj Gori upravo Njegoševa sestra Marija Perović, rođena Petrović.

Ljubav i posvećenost Crnogorke muškim potomcima prevazilazi nju samu. To potvrđuje i stih iz himne: „sinovi smo tvog stijenja“. Mi smo, bez obzira ne rod, sinovi ove zemlje- jer majka rađa sinove. Čerke se ne pominju. Njihovo postojanje je podređeno produžetku loze i ulozi majčinstva. U staroj Crnoj Gori rođenje muškog djeteta imalo je gotovo mitski značaj, po cijenu toga da se i žensko dijete preobrati u muško- što, nažalost, i danas ostavlja trag, vidljiv i u statistikama o selektivnim abortusima.

Međutim, dvije karijatide na Lovćenu ipak nisu majka i sestra Njegoševa. Prilikom modelovanja karijatida, Meštrović je tražio da mu se u Ameriku u kojoj je živio, pošalje što veći broj fotografija Crnogorki. Fotograf Jovo Marić odgovorio je na ovaj zahtjev, pripremivši oko 500 fotografija djevojaka i žena. Lice jedne od karijatida izrađeno je po uzoru na Veranku Veru Nedić Sekulić, djevojku sa jedne od fotografija. Da bi se fotografisala, Vera je morala da dobije saglasnost roditelja, direktorice srednje medicinske škole koju je pohađala, ali i Ministarstva unutrašnjih poslova. Bojala se reakcije svojih roditelja. Ironično, bez dozvole nije mogla ni da postane univerzalni lik crnogorske patrijarhalne žene. Identitet druge žene, one sa rukom na stomaku, ostaje nepoznat. Karijatide su uvijek simetrične, ali nikad identične (Varda, 1984). Dakle, one nisu dehumanizovane figure- svaka je jedinstvena i posebna, odajući individualan duh i ličnost. Takve su i Meštrovićeve karijatide- dvije žene, dvije različite ličnosti.

Kako je „Lovćen crnogorski simbol identiteta, državnosti, slobode i nezavisnosti, a s Njegoševim Mauzolejom na njemu sve to, i još mnogo više.“ (V. Vičević, 2016), nimalo nije slučajno što baš žene stoje kao njegove čuvarke. Prema originalnoj zamisli Ivana Meštrovića, Mauzolej je trebalo da izgleda drugačije. Njegova fascinacija antičkim civilizacijama i univerzalnim, kosmopolitskim idejama koje je prepoznavao i u samom Njegošu, vodila ga je ka izboru sfingi kao čuvara grobnice- bića koja su u starom Egiptu i Indiji često čuvala hramove i grobnice. Adekvatna paralela, prihvatljivija za naše područje jeste crnogorska žena. Kao i sfinge, one su misteriozne, zagonetne, gotovo mitološke. Uprkos protivljenju Srpske pravoslavne crkve ⁴ koja je smatrala da ženi kao slabom i obespravljenom biću nema mjesta na tako značajnom spomeniku, Meštrović dobro prepoznaje crnogorsku ženu kao nekoga ko čuva dom i porodicu, vatru i ognjište, čast i slobodu. Ona prenosi moralni kod i slobodarski duh budućim generacijama. Tako dvije žene koje stoje na ulazu u Mauzolej čuvaju najvećeg pjesnika i filozofa, ali i najveće nacionalno blago. One su svaka majka, svaka sestra, svaka supruga ove zemlje.

• **Žene koje nose teret (na glavi)**
Dakle, spomenik na Lovćenu nije samo grobnica Njegoševa- on je spomenik i crnogorskim ženama, onima koje su nosile jedan ogroman teret tokom crnogorskih vojevanja (Pejović, 2023). Prema mišljenju autora i analitičara, karijatide na Njegoševom mauzoleju, koje je oblikovao Meštrović, imaju izuzetno specifičnu idejno-umjetničku funkciju. Ako figura žene u arhitekturi nosi grede i krovne

konstrukcije, tada ona ne simbolizuje samo fizičku snagu već i duhovnu – postaje izvor i nosilac života i društva. Crnogorska žena je, istorijski gledano, na svojim plećima nosila teret svakodnevice i rata – hranu, barut, olovo i ostalu opremu za vojsku, sve preneseno na glavi, često pomoću okruglog jastučića. Upravo taj jastučić, detalj ispod tereta na Meštrovićevim Crnogorkama, pretvara karijatidu u umjetnički oživljeni element crnogorske prošlosti i potvrđuje istorijsku ulogu žene.

Prema predanju, djevojke iz Karija- robinje, sluškinje, ili djevice, u zavisnosti od tumačenja- plesale su u hramu posvećenom Artemidi u krugu nalik narodnom kolu, noseći na glavama korpe sa živim šibama. U tom ritualnom plesu djelovale su kao da su same biljke u pokretu. Kako se vjeruje, upravo taj prizor je poslužio kao inspiracija za nastanak arhitektonskih karijatida- skulptura koje izgledaju kao da plešu dok istovremeno nose teret, zamjenjujući stubove. Na Lovćenu, karijatide su žene koje nose zabat na građevini. Na glavi im se nalazi kolut- špara. Špara, izraz preuzet iz hrvatske kulturne baštine, predstavlja okrugli jastučić koji su žene nekada koristile kako bi olakšale nošenje tereta na glavi. (Sveštarov Šimat, 2023).

Ogist Rodenova *Pala karijatida koja nosi svoj kamen* (c. 1880), dodatno intenzivira ideju tereta. U ovoj skulpturi, tijelo žene doslovno je pritisnuto kamenom koji nosi- svaka linija njenog tijela savijena je pod težinom. Taj kamen, kako piše Rajner Marija Rilke, počiva na svakom najmanjem djeliću tijela kao upornost volje koja je veća, starija i moćnija. Borba ove žene nije toliko vanjska, fizička, koliko unutrašnja- mentalna. Teret koji nosi ne odnosi se samo na materijalno već i simboličko značenje: dužnost, obavezu, savršenstvo. Sličnu simboliku nalazimo i u *Karijatidi* Rista Stijovića iz 1931. godine. Ovdje je teret napravljen od vlastitih ruku obavijenih oko glave, kao tiha aluzija na teret koji žena nanosi sama sebi- pritisak unutrašnje potrebe da ispuni očekivanu društvenu ulogu žene.

U svom kratkom filmu *Takozvane Karijatide* (1984), Anjes Varda prikazuje karijatide iz cijelog svijeta- figure žena koje nose teret građevina. Varda podvlači njihovu sveprisutnost, ali i nevidljivost: niko ne zna koliko dugo stoje tamo, kada su isklesane, niti ih uopšte primjećuje. Time su one simbol marginalizacije žena u urbanim prostorima- žene koje nose teret domaćinstva i svakodnevice, a ostaju nevidljive.

• **Umjesto zaključka**
Crnogorska žena je stub porodice, ona čuva ognjište i dom, i nosi sav teret uloga majke, sestre i supruge koje joj je društvo namijenilo. Autori projekta Mauzoleja, Ivan Meštrović i Andrija Krstulović ovjekovječili su „i snagu i ljepotu crnogorske žene kroz istoriju datih u formi karijatida“ (Vičević, 2016). Ta ljepota nije površna – ona počiva na smjernosti, dostojanstvu, unutrašnjoj snazi i čvrstoj konstituciji, a snaga na sposobnosti da budu stubovi porodice i podnesu sav teret bez protivljenja. Njihova snaga postaje potvrda snage i monumentalnosti cijelog spomenika, a njihova nečujna patnja ostaje uklesana u kamen. Stoje gordo, istrajne, čuvaju identitet i duh naroda.

Karijatide na Njegoševom Mauzoleju na Lovćenu.
Fotografija: Simona Popadić (2025)

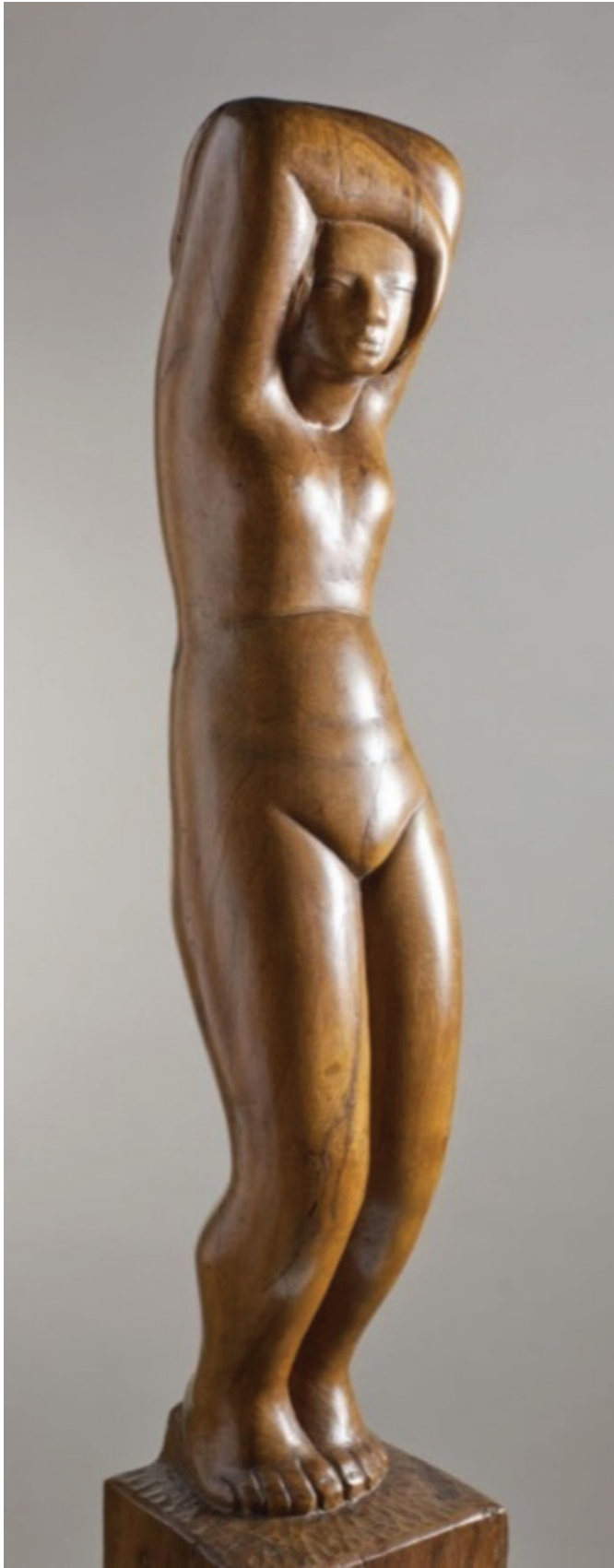
4 Pozivajući se na pogrešna i tendenciozna tumačenja Njegoševih stihova, crkva je tvrdila da je Njegoš imao negativan odnos prema ženama, te da je žena slabo i obespravljeno stvorenje kojem nije mjesto na Mauzoleju. Pogotovo ne pored toliko muških velikana istorije koji nisu dobili svoje skulpturalne prikaze.

Karijatide na Erehtejonu na Akropolju u Atini

Ogist Roden, *Pala karijatida koja nosi svoj kamen*, skulptura (c 1880)

Risto Stijović, *Karijatida*, skulptura (1931)

Literatura

Ivan Tepavčević, *Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, Univerzitet Crne Gore, 2018 <https://folia.ucg.ac.me/image/21/Tepavcevic.pdf>

Vidak Vujačić, *Etos Crnogorke, tradicionalni oblici i sadržaji u životu Crnogorke*, 1980, NIO „Pobjeda“, OUUR Izdavačko- publicistička djelatnost, Titograd

Marko Vujačić, *Znamenite Crnogorke u narodnom pamćenju: Žene od kamena*, 1961 https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/znamenite_crnogorke_u_narodnom_pamcenju.htm

Petar Stojanović, *Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i na početku XX vijeka* https://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/licni_subjektivitet%20crnogorske_zene.htm?_gl=1*847pq8*_ga*NjU5Mzg0My4xNzUwMjc-czOTY1*_ga_DHLCY307YF*czE3NTAzMjc2OT-kkbzMkZzAkDE3NTAzMjc2OTkkajYwJGwwJ-Ggw&_ga=2.27843637.861441026.1750273965-6593843.1750273965

Prof. dr Milena Dževerdanović Pejović, *Pomorski arhetipi crnogorskih žena: Heroizam i samoća*, Acta Histriae, 32 2024 4, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper Società storica del Litorale – Capodistria, Koper 2024, str 657

Petar II Petrović Njegoš, *Gorski Vijenac*, Prosveta, 1977

RTCG, *MITOLOGIZOVANI ODNOS, Ljubav sestre prema bratu tajna CG identiteta*, Milica Nikolić, antropološkinja 21.02.2022, <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/352628/ljubav-sestre-prema-bratu-tajna-cg-identiteta.html>

Anjes Varda (Agnes Varda)- Takozvane karijatide (*Les dites-cariatides / So-called caryatids*), 1984 film, 12 min <https://medium.com/@irisveysey/flesh-and-stone-agnès-vara-and-the-caryatids-dc3247288948>

Halina Loft, *Auguste Rodin's Fallen Caryatid Is an Entrancing Masterpiece of Symbolism*, Sothebys, 2019 <https://www.sothebys.com/en/articles/rodins-fallen-caryatid-is-an-entrancing-masterpiece-of-symbolism>

Auguste Rodin (1840-1917), *The Fallen Caryatid Carrying Her Stone* (large model) <https://www.musee-rodin.fr/en/musee/collections/oeuvres/fallen-caryatid-carrying-her-stone-large-model>

Lovćen, Njegoš, Meštrović: projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske- Zagreb, Matica crnogorska- Cetinje, 2004

Vesna Vičević, *Kipar Andrija Krstulović- klesar figure Njegoša i karijatida Mauzoleja na Lovćenu*, 2016, čla-

nak, str151-155

Aleksandar Berkuljan- Isidora Kovačević, *Meštrovićeve poruke*, Glasnik narodnog muzeja, VII knjiga, Cetinje, str 47-52, Cetinje, 2011

Aleksandar Berkuljan, *Podsjetnik na klesare Njegoševog lika*, Glasnik narodnog muzeja, IX knjiga, Cetinje, str 115-127, Cetinje, 2013

Ramiz Hadžibegović, *Blisko kraju*, eseji, Testija, str. 167, Beograd, 2016 https://montenegrina.net/wp-content/uploads/2017/04/BliskoKrajuSLOG_F2.pdf

Ibid, Ljubav sestre prema bratu, str. 67, Beograd, 2016

RTCG, *Lovćenske karijatide*, 2023

<https://mneplay.me/video/645/listing/143/lovcen-ske-karijatide> Margarita Sveštarov Šimat, istoričarka umjetnosti

Ibid, 2023 <https://mneplay.me/video/645/listing/143/lovcen-ske-karijatide> Pavle Pejović, vajar

Duško Kečkemet, *Ivan Meštrović*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1964

Remek djelo crnogorskog identiteta: Andrija Krstulović, klesar Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, Miodrag Adžić, članak, 1938, br46, str1379, 32198148

Lovćen, Njegoš, Meštrović: projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija, 2004, 512323555

Slobodan Mitrović, *Njegošev mauzolej na Lovćenu*, članak, 2020, br 125, str 25-26, 18340868

Preplitanje tri simbola: Lovćen, Njegoš i Meštrović, projekat Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija, priredio Blažo Kilibarda, Marko Špadijer, 2008, članak, str137-138

Karen Blixen as Isak Dinese, *Last Tales*, The caryatids, an unfinished tale, p.107, 1957, eBook, Al Haines, Cindy Beyer & the online Distributed Proofreaders Canada team, 2020

UNDP, *Žene Crne Gore*, JU Narodna Biblioteka Radosav Ljumović, Podgorica

Iris Veysey, *Flesh and stone: Agnès Varda and the caryatids*, 2019 <https://medium.com/@irisveysey/flesh-and-stone-agnès-vara-and-the-caryatids-dc3247288948>

Karijatide: cerke Atine <https://greektraveltellers.com/blog/caryatids>

Odrasla sam u izrazito patrijarhalnoj porodici. Moje žensko tijelo bilo je strogo kontrolisano duboko ukorijenjenim, generacijama prenošenim stavovima. Svaki moj pokret bio je praćen i analiziran, a svaki izraz moje seksualnosti dočekan nasiljem. Jedini bezbjedni prostor za moje tijelo bila je moja soba. U njoj zakoni patrijarhata nisu važili. Plesala bih, klizila po podu, dodirivala zidove i namještaj, širila ruke visoko iznad glave, pokušavajući da zaliječim rane i predem preko zabrana. Pokret je postao moje utočište.

Srećom, napustila sam očevu kuću i moji prostori slobode polako su se širili. Moj pokret je dobio širinu, više nije bio samo pokret straha, već i pokret života. Ipak, kao što kolonizacija ostavlja tragove stoljećima, tako i patrijarhalna kontrola ostavlja trajne otiske u ženskim tijelima. Naše tijelo se još dugo ponaša kao da je zatočeno. Znala sam da će mi trebati prakse koje će me podsjećati da u mom tijelu postoji prostor za nove obrasce, prostor u kojem se može učiti, širiti i regenerisati. Tako sam se vraćala pokretu i došla do somatskih praksi.

Somatske prakse polaze od pretpostavke da svi tjelesni sistemi nose specifične kvalitete svijesti i afektivnog potencijala. One nas uče da kroz dodir, vizualizaciju, introspekciju i dah razvijemo sofisticiran odnos prema unutrašnjem prostoru tijela, otvarajući mogućnost za promjene u tjelesnom izrazu, emocionalnim obrascima i perceptivnim navikama. Somatske prakse nas uče da je naše tijelo mjesto znanja, otpora i regeneracije, ne samo arhiv nasilja, već i arhiv otpora i naš najveći resurs.

Na jednom od kurseva somatskih praksi, edukatorka je čas započela pričom o ćelijama. Govorila je o različitim grupama ćelija i o tome kako formiraju tkiva, kako se tkiva udružuju u organe i kako organi zajedno čine cijeli organizam. Od jedne ćelije do ogromne zajednice. Magično, zar ne? Tijelo je već znalo kako. Tijelo je znalo put. Htjela sam da isprobam taj put, i ispostavilo se da je bilo vrijeme da se moje istraživanje somatskih praksi prelije iz online prostora u stvaran, živ kontakt sa zajednicom. I baš kao što se slične ćelije okupljaju da formiraju tkivo, tako smo se okupile i mi, u septembru 2025. godine.

Arhiv soma Otpora je kolektiv koji smo pokrenule performans umjetnica Bojana Popadić i ja, vođene istom željom, da oslobodimo naša tijela, da upoznamo našu tjelesnost onakvu kakva jeste, a ne onakvu kakvu je patrijarhat želi. Željele smo da doprinesemo stvaranju kulturnih praksi zasnovanih na brizi, prisutnosti i tjelesnoj autonomiji, da odbacimo otuđenost i prigrlimo međuljudsku zavisnost.

U februaru 2025. godine, Arhiv soma Otpora ugostiće svoju prvu gošću, Zrinku Šimičić, umjetnicu i somatsku edukatorku iz Zagreba, sa kojom ćemo organizovati ciklus somatskih radionica za žene i djevojke. Nakon nje, Bojana će nastaviti sa plesnim radionicama i omogućiti još većem broju žena da se povežu sa ovim praksama.

Osim radionica kolektiv je okupio i bazu žena zainteresovanih za istraživanje i rad sa tijelom sa kojima smo već imale dva uspješna susreta. Kako kaže jedna od učesnica okupile smo se oko "zajedničke vatre" i planiramo da je održavamo.

Za mene politička promjena počinje u najintimnijem prostoru, u tijelu koje se usudi samo da se kreće drugačije. Vjerujem da se patrijarhat ne ruši samo na ulicama i u institucijama, već i u muskulaturi koja se opušta nakon godina stezanja, u dahu koji se vraća u dijelove tijela koje smo morale napustiti da bismo preživjele. Svaki put kada žena osjeti svoje tijelo kao sigurno, dostupno i svoje, patrijarhat izgubi dio teritorije. Zato je svaki naš susret, svaka radionica, svaki dodir sa sobom i drugima, čin političke imaginacije, dokaz da drugačije društvo može da raste iznutra, iz ćelija, iz pokreta, iz prisustva.

Kao što se naše ćelije okupljaju da stvore tijelo, tako se i mi okupljamo da stvorimo zajednicu žena koje znaju da je oslobođeno tijelo temelj oslobođenog društva.

Mislim

Da gubim jedan dio želje

Ponekad mislim da bih bila veća feministkinja

Ako bih se pokrila

Niko više ne bi vidio koliko mesa imam na kukovima

I niko ne bi mislio o tome kako izgledam kao djevojčica

E jebiga

I pokrivena bih imala 158 cm

Žalili bi me

Jer sam pokrivena djevojčica

A meni ne smeta da budem djevojčica

Samo se pitam

Do kada ću biti djevojčica

I šta slijedi

Šta me čeka tada

To tada, ja ne mogu ni da naslutim

Samo se bojim da ne ostanem sama

Ono kad dođem kući

Ima li koga

Ima

Nema

Hoće li mi neko izvući sav stres iz kičme

Il' će mi se neko usrati u život

Neka bakterija možda

Virus ili viruščić

Hop hop

Nema vremena

Ili nema para

Za pregled

I eto ti operacija

Uklanjanje jajnika

Histeroktomija možda

Jebiga

Jebiga

Nikad ne mislim o tome

Kad grlim tebe

A tebe volim i kad nisam raspoložena

I tu bih ostala samo da ne moram

Uvijek da odem neđe

Da radim nešto

I ti kad ne bi morao

Uvijek da odeš neđe

Samo me napuštaš

Nešto da radiš

Negdje tamo

A od rada

Odlazjenja i dolaženja

Troši se naša želja

Gubi snagu

Pa mogu samo da

Sačekam

Prvi slobodan dan

Neki odmor

Ortomol

D vitamin

Probiotik

I vino

Ali

Ako bih se pokrila

Onda bih radila radila

Jer nikom ne bih bila dostupna

Sem odabranima

Živjela bih bez uroka

Jebiga

Jebiga

I dalje bila bih

Pokrivena djevojčica

I dalje niko me

Ne bi uzimao za ozbiljno

Filmovi za programa umjetničkih rezidencija sa feministički/kvir film

Atlantik i terasa i budvi (5'40'')

Marija Stanojević (Beograd)

Film polazi od motiva cikličnosti – buke u avionu u toku leta i šuma talasa, to su pozadinski zvukovi u većem delu filma. Ta dva elementa postaju okvir u koji se uvlače intimni fragmenti tela i introspektivna pitanja identiteta. Time se uvodi utisak stalne tenzije između zatočenosti i slobode, subjektivnog i objektivnog. Jedan od ključnih simbola je beli veo – znak tradicionalne uloge neveste i očekivanja

društva, a sa druge strane, želja da se oproba u novim počecima, ali da se ne izgubi lični svetonazor. U filmu on postaje rekvizit igre: nosim ga, nameštam, nudim ga moru, a zatim nastavljam da se s njim poigravam van kadra, i time dajem ambivalentnu završnicu. Kroz prizmu holivudske idealizacije i linčovskog mraka, tražim svoj put u umetničkom stvaranju, i ovaj film je rezultat tog traganja.

Čije je moje tijelo (2'01'')

Mateja Raičković (Podgorica)

Tiho istraživanje načina na koje tijelo, u svojoj nesavršenosti i osjetljivosti, postaje prostor slobode i nježnosti.

Dva pleha (4'07'')

Milena Martinović (Beograd)

Moja praksa polazi iz ličnog, ali se bavi univerzalnim pitanjem: kako žensko telo postaje prostor borbe, srama i kontrole u balkanskom patrijarhalnom društvu. Odrasla sam slušajući da je moje telo „preveliko“, „pogrešno“, da ga treba umanjiti, ispraviti, popraviti. Taj osećaj nepripadanja prati me od detinjstva i, ma šta da sam postigla, senka manjka samopouzdanja uvek je tu. Savremeni pritisci društvenih mreža i iskrivljene slike Instagrama dodatno hrane taj stid, brišući granicu između onoga što jeste život i onoga što je iluzija.

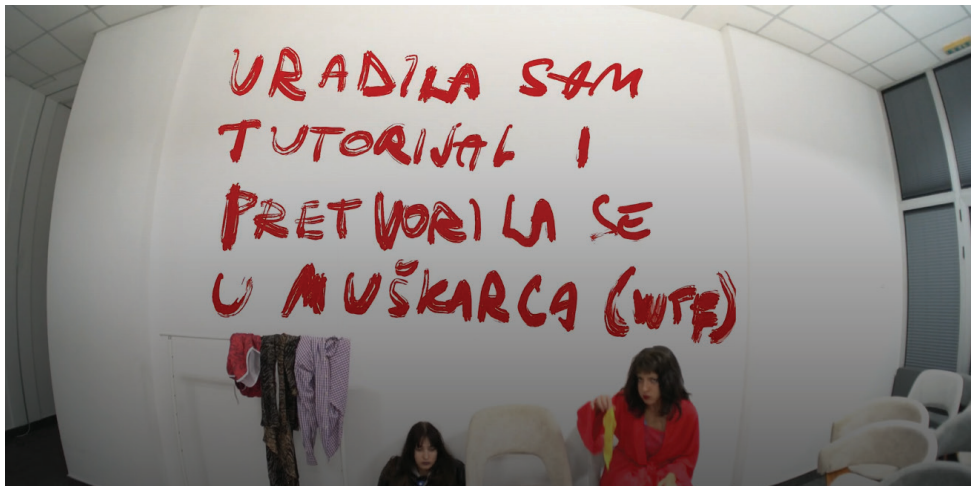
Ovim filmom želim da vratim telo u prostor istine i prirode, oslobođeno filtera i maski. Prikazivanjem sopstvenog tela — ranjivog, nesavršenog, ali stvarnog — činim umetnički gest otpora i samoisceljenja. Kroz slike koje spajaju intimno i univerzalno, želim da otvorim prostor za razgovor o telu koje nije u skladu sa zadatim normama, ali koje ima pravo na dostojanstvo, prisustvo i slobodu.

Ikarsko more (4'05'')

Nađa Stanić (Podgorica)

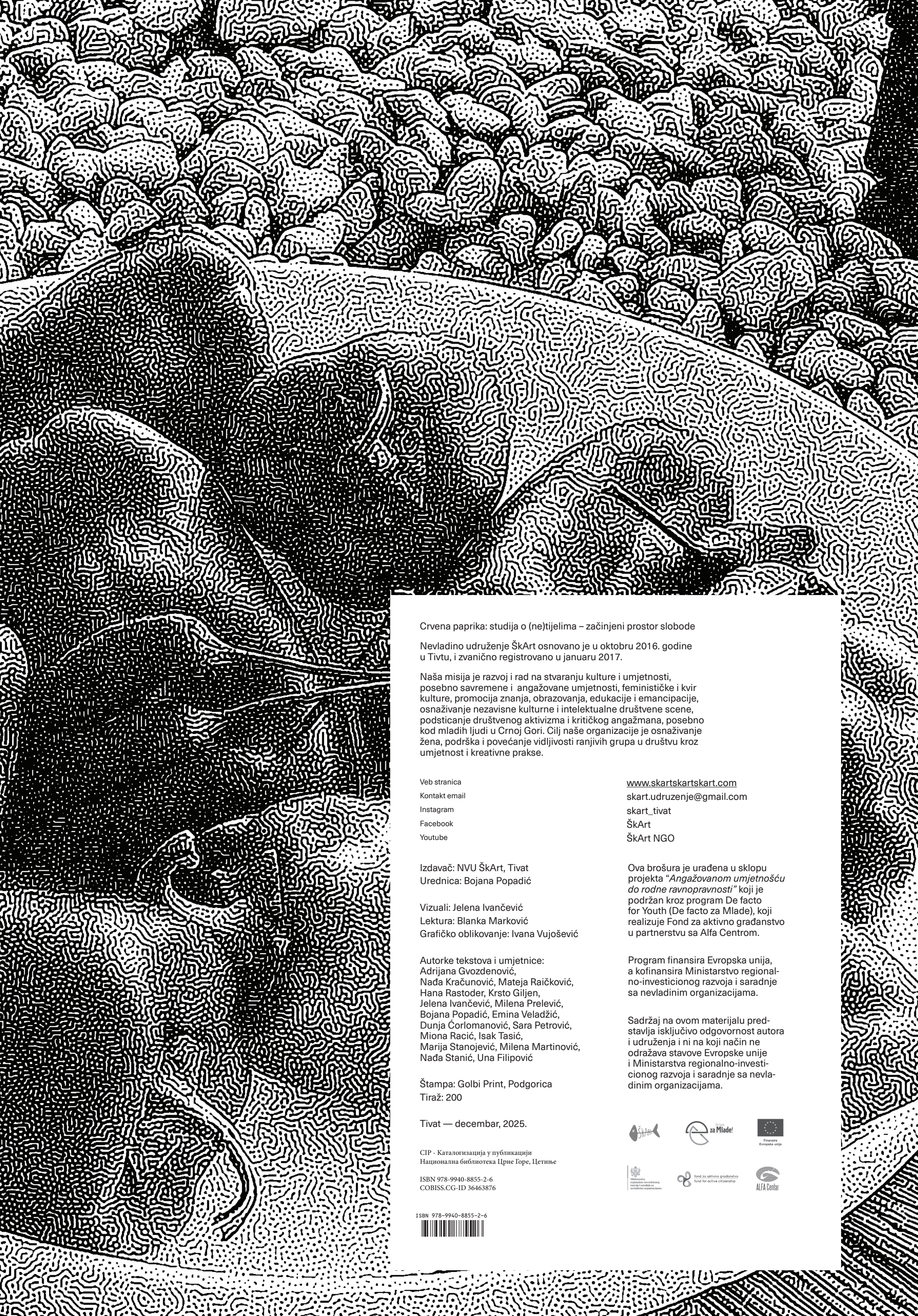
Mit o Dedalu i Ikaru postaje ogledalo savremene žene – njene neprestane borbe između slobode i granica koje joj društvo nameće.

Uradila sam tutotrijal i pretvorila se u muškarca (wtf) (5'46'')

Una Filipović (Bihać)

Lagano gubljenje identiteta i mentalnog stanja kroz antifeminističke emisije i pjesme 21. vijeka, a tako i povratak sebi.

Crvena paprika: studija o (ne)tjelima – začinjeni prostor slobode

Nevladino udruženje ŠkArt osnovano je u oktobru 2016. godine u Tivtu, i zvanično registrovano u januaru 2017.

Naša misija je razvoj i rad na stvaranju kulture i umjetnosti, posebno savremene i angažovane umjetnosti, feminističke i kvir kulture, promocija znanja, obrazovanja, edukacije i emancipacije, osnaživanje nezavisne kulturne i intelektualne društvene scene, podsticanje društvenog aktivizma i kritičkog angažmana, posebno kod mladih ljudi u Crnoj Gori. Cilj naše organizacije je osnaživanje žena, podrška i povećanje vidljivosti ranjivih grupa u društvu kroz umjetnost i kreativne prakse.

Veb stranica

Kontakt email

Instagram

Facebook

Youtube

www.skartskartskart.com

skart.udruzenje@gmail.com

skart_tivat

ŠkArt

ŠkArt NGO

Izdavač: NVU ŠkArt, Tivat

Urednica: Bojana Popadić

Vizuali: Jelena Ivančević

Lektura: Blanka Marković

Grafičko oblikovanje: Ivana Vujošević

Ova brošura je urađena u sklopu projekta *"Angažovanom umjetnošću do rodne ravnopravnosti"* koji je podržan kroz program De facto for Youth (De facto za Mlade), koji realizuje Fond za aktivno građanstvo u partnerstvu sa Alfa Centrom.

Autorke tekstova i umjetnice:

Adrijana Gvozdrenović,
Nađa Kračunović, Mateja Raičković,
Hana Rastoder, Krsto Giljen,
Jelena Ivančević, Milena Prelević,
Bojana Popadić, Emina Veladžić,
Dunja Čorlomanović, Sara Petrović,
Miona Racić, Isak Tasić,
Marija Stanojević, Milena Martinović,
Nađa Stanić, Una Filipović

Program finansira Evropska unija,
a kofinansira Ministarstvo regionalno-investicionog razvoja i saradnje sa nevladinim organizacijama.

Sadržaj na ovom materijalu predstavlja isključivo odgovornost autora i udruženja i ni na koji način ne odražava stavove Evropske unije i Ministarstva regionalno-investicionog razvoja i saradnje sa nevladinim organizacijama.

Štampa: Golbi Print, Podgorica

Tiraž: 200

Tivat — decembar, 2025.

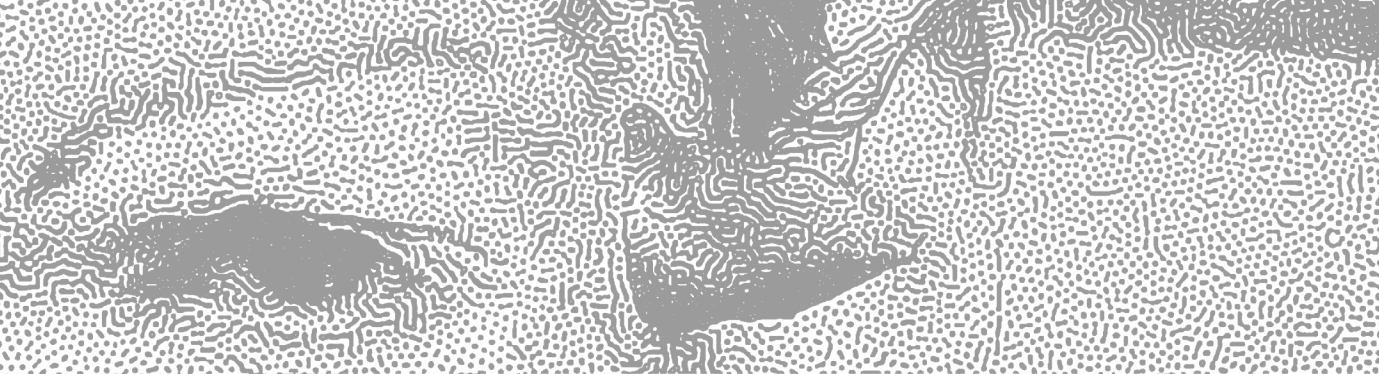
CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje

ISBN 978-9940-8855-2-6

COBISS.CG-ID 36463876

ISBN 978-9940-8855-2-6

ADRIJANA GVOZDENOVIĆ
NADA KRAČUNOVIĆ
MATEJA RAIČKOVIĆ
HANA RASTODER
KRSTO GILJEN
JELENA IVANČEVIĆ
MILENA PRELEVIĆ
BOJANA POPADIĆ
EMINA VELADŽIĆ
DUNJA ĆORLOMANOVIĆ
IZI TASIĆ
MIONA RAGIĆ
SARA PETROVIĆ
MARIJA STANOJEVIĆ
MILENA MARTINOVIĆ
NADA STANIĆ
UNA FILIPOVIĆ

ISBN 978-9940-8855-2-6

skartskartskart.com

